

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

SZERKESZTI

DR. GYÖRGY LAJOS

1932.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

47. SZ.

ERDÉLYI EMLÉKÍRÓK

IRTA:

KEMÉNY KATALIN

CLUJ-KOLOZSVÁR

MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1932.

I.

Műfaji megvilágítás.

A magyarországi emlékirás két főbb területhez kapcsolódik: *a)* Felvidékhez, *b)* Erdélyhez.

Kétségtelen, hogy a felvidéki emlékirás a műfajnak fejlettebb formáját képviseli. Ezt a fejlettséget nemcsak az magyarázza meg, hogy később bontakozott ki az erdélyinél, de a környezet is, amelynek sajátja volt. A felvidéki emlékiratok (diáriumok, naplók, vallomások, memorialék stb.) Thököly, majd Rákóczi udvarában sajátos udvari műfajt alkotnak. A két terület emlékirásai hatnak egymásra, azonban ez a hatás nem olyan nagy, hogy a két csoportot egymástól elkülönítve ne szemléltethetnők. Az erdélyi emlékirás időben megelőzi a felvidékit és az erdélyi szellemi életnek önálló részét alkotja; mindez megokolja, hogy ezt, a felvidéki emlékirodalom tárgyalását megelőzve és attól különállóan vizsgáljuk.

Az erdélyi emlékirásokban két szempontot igyekszünk megvilágítani: 1. Mely részét alkotják az emlékirások az erdélyi magyar irodalomnak? 2. Hogyan kapcsolódnak bele a nagy magyar irodalmi összességbe?

Írásunkhoz szükséges azonban az emlékirat fogalmának tisztázása. Legelső kérdés, ami itt felvetődik: önálló irodalmi műfaj-e az emlékirat? Erre a kérdésre a feleletet csak úgy kaphatjuk meg, ha kutatjuk: 1. azokat a lelki tényezőket, amelyek emlékirásra készítetnek; és 2. azokat a formákat, amelyekben a megírásra kész anyag megnyilvánulhat.

Minden írásműnek indítóoka a megörökítés, a közlés vágya. Az író valamely történést igyekszik megörökíteni. Ez lehet külső esemény vagy az író lelkében végbemenő élmény.

A megörökítés lehet praktikus szükség (naptár, oklevél, történelmi és családtörténeti adatok, jegyzőkönyvek, stb.). Céljuk csak az, hogy bizonyos események ne menjenek ki az emlékezetből. Így jön létre a történelmi feljegyzés, melynek előfeltétele és követelménye az igaz. A megörökítés vágya lehet lelki szükség, amely vagy egyszerűen abból a törekvésből születik meg, hogy az író saját élményeit jobban és tovább tudja szemlélni, ha azokat megfogalmazott, végleges alakba rögzíti, vagy — és ez a leggyakoribb indítók — önigazolás vágyából. Természetesen

ez a két indítók összefügg, mert az író saját szerepének megvilágításában és az eseményeknek kapcsolatában igyekszik önmagát akár maga, akár olvasóközönsége előtt tisztázni. Az írói becsvágy, mint indítók, csak később jelentkeznek.

Az önmagába merülésnek következménye a lelkiismeretvizsgálat és ennek kifejezése a *vallásosság*.

A feljegyzések eredetének fenti vizsgálata arra a megállapításra vezet, hogy az emlékirások az irodalmiságnak legprimitívebb megnyilatkozásai és a legelső közlésre irányuló törekvések. Ezeknek az emlékirásoknak pedig két állandó tulajdonsága az *igazra* és *vallásosságra* való törekvés. Ezért, ha műfajiságot kell keresnünk, az emlékirást olyan műfajnak tekinthetjük, amelyből minden más műfaj, mely írás által fejlődött, levezethető.

Ez a műfaji különválás az emlékirás különböző formáiból fejlődhet. Azonban a szerteágazó változatok mellett van olyan formája az emlékirásnak, amely századokon át külsőleg nem változik. Míg a legegyszerűbb írott emlékezésformából a tulajdonképeni *emlékirat* és az *önéletrajz* kifejlődik, addig önállóan megmaradnak ezek az egyszerű formák is, amelyek a fejlődéshez lépcsőt szolgáltattak.

Legkezdetlegesebb formája az emlékek feljegyzésének a naptárszerű jegyzet; ez csupán egyes eseményekre vonatkozik és azoknak emlékét akarja megörökíteni. Ilyenek a reformáció után tömegesen megjelenő családtörténeti feljegyzések. Rendszerint a családfő a kalendárium megfelelő helyére bejegyzi a születést, a halálozást, az esküvőt s más nevezetes eseményeket. Talán ennek a nyoma, hogy még ma is az úgynevezett „családi bibliák“ elején üres lapokat hagynak „esküvő“, „konfirmáció“, „keresztelő“, „születés“ stb. rovatokkal. A XVI. század protestáns közfelfogásában ezek a feljegyzések bizonyos vallásos jelleggel bírnak. Oka, hogy az írás a bibliával és más vallásos iratokkal válik közkinccsé. Ebből következik egyrészt, hogy minden írást vallásos jellegűnek fognak fel, másrészt legtöbb írás valóban vallásos tárgyú. Sokan nemcsak az ilyen nevezetes családi eseményeket jegyzik be a kalendárium lapjaiba, de a kisebb jelentőségűeket is, sőt hova-tovább mindennap kötelességének tartja az író, hogy a nap mellé valamit odajegyezzen, ha más nem akad, akkor az időjárást, vagy azt, hogy „ma semmi sem történt“. Találunk olyan változatot is, amelynek írója évenként vagy havonként utólag írja meg az eseményeket. Így fejlődik ki az egyes feljegyzésekből a napló. Tudjuk, hogy a napló is él, a napi feljegyzés formájában, nemcsak praktikus, de irodalmi használatban is.

Némely naplóíró, mielőtt elkezdené írni napi feljegyzéseit, megírja — lehetőleg teljesen — emlékezetből mindazt, ami eddigi életében történt vele és gyakran azt is, hogy ő, az író, milyennek látja magát külsőleg, s milyennek ismeri saját jellemét. Ennek a mindent kimeríteni akaró naplónak fejleménye (a naplóíró egész életét megírja esetleg nem napló alakban, de napi feljegyzések alapján) az önéletírás. Fontos szerepe van itt a mindent megírni akarásnak, a teljességre törekvésnek. A naplóírás nem a hivatásos író műfaja. Ez tipikus dilettáns műfaj. A dilettáns keveset ír, rendszerint egész életében egy művet. S míg a

hivatásos író kiválasztja hol ezt, hol azt a tárgyat, a dilettáns egy művébe (ebben az esetben a naplóba) bele akarja tömöríteni egész lelki tartalmát, minden mondanivalóját, tekintet nélkül a tárgyi fontosságra vagy éppen érdektelenségre.

Ezen a ponton kapcsolódik bele az emlékirás fejlődésének mozzanatába a közönség szerepe. Meglehet, hogy minden írásbeli megnyilatkozás mélyén ott lappang a másokkal való közlés vágya, mégis a naplóíró nem másnak ír, legfeljebb családjának. A középkorban és az újkor elején is még, mikor illett eltitkolni az írói becsvágyat, a tanító szándékkal mentik magukat az írók és igyekeznek igazolni, hogy gondolataikat vagy tapasztalataikat leírják. Az erdélyi önéletírók is, mint majd látni fogjuk, családjukat akarják oktatni. Es mégha kimutathatóan meg is van bennük a vágy a nagyobb nyilvánosságra, ezt nem vallják be. Azon a határon, amelyen az író bevallja, hogy művét a nyilvánosságnak szánja, válik el minden más emlékirástól az emlékirat. Ez a másoknak szánt írói mű nem törekszik teljességre, de annál inkább egy kijelölt cél betöltésére. A kijelölt cél pedig legtöbbször az önvédelem vagy előzetes önigazolás. Ez tendenciózus mű, s mint ilyen, természetesen mindinkább eltér az igaztól, holott ez igyekszik legjobban igazolni igaz voltát. Az emlékiratra attól a pillanattól, amikor nyíltan bevallott, közönségnek szánt termék lett, két út vár. Egyik az, hogy megmarad önigazoló iratnak. Erre nagyobb politikai események után nyílik alkalom. Így a francia forradalom után seregestől jelennek meg az emlékiratok. Nálunk is 1848 után majdnem minden politikus megírja emlékezését önigazolási szándékkal. Másik útja a regény felé vezet. Ha az író az igazat nem szándékosan, de írás közben önkéntelenül megváltoztatja, nem egész életét, csak ennek egyes részét vagy egész életének regényes elemeit örökíti meg, mindjobban közeledik a modern értelemben vett irodalmisághoz s idővel beleolvad a különböző regényfajokba (Én-regény stb.). Még ma is kedvelt az ilyenforma cím: Életem, Életem regénye stb. Legtöbb nagy író valóban meg is írja élete történetét vagy abból részleteket visz bele munkásságába.

Az igazra való törekvés annyira él az írói tudatban, hogy Rousseau, a modern művészi önéletírás megteremtője, *Vallomásaiban* büszkén bizonyítja, hogy igazat ír. Egészen az extázisig ragadtatja el magát az első lapokon, hol vallomásainak igaz voltát bizonyítja, s műve további folyamán is gyakran ismétletgeti, hogy igazat ír.¹⁻³

Az önigazolás és az elbeszélésben a szoros hitelességre való törekvése azt a látszatot keltik, mintha az önéletrajz Rousseaunál még tör-

¹⁻³ „Je veux montrer à mes semblables un homme dans toute la vérité de la nature; et cet homme ce sera moi.“ „Que la trompette du jugement dernier sonne quand elle voudra, je viendrai, ce livre à la main me présenter devant le souverain juge. Je dirai hautement: Voilà ce que j'ai fait, ce que j'ai pensé, ce que je fus y'ai dit le bien et le mal avec la même franchise. Je n'ai rien tu de mauvais, rien ajouté de bon.“ V. ö. *Les Confessions de J. J. Rousseau*. Paris, Garnier frères. 1. l.

ténetírás és nem modern művészet lenne. Holott ez az áttolódás az ő művében meggy először végbe. Tudjuk, hogy életét épen nem a történész igazságosságával írja le, és a hangsúly nem a külső történésen, az eseményeken, hanem a lelki élményen van.⁴

Goetheben válik tudatossá, hogy az önéletírás célja nem a hajszálpontos igazkeresés.⁵ A művészet feladata Goethe szerint valami magasabbrendű és nem közönséges igazság nyújtása.⁶ Önéletrajzának címe is, a *Dichtung und Wahrheit*, kifejezi, hogy ő ezzel a művel az önéletrajzot kiemeli a történetírás köréből.

A XVI., XVII. és XVIII. század erdélyi emlékirói nem törik át a falat, amely a történetirodalmat a modern értelemben vett irodalomtól, az egyén művészi alkotásától, elválasztja. Kivétel ezen a ponton Mikes volna, ha őt erdélyi emlékirónak számítanók, s ha művének az emlékiratok történetében szerepe lett volna. Műve csak akkor válik az irodalmi közösség sajátjává, amikor már nem tud a közvetlen utána következőkre hatni: 1791-ben jelenik meg az első kiadása Szombathelyen, s az is csak kis körben terjed el. Mégis jogosult az emlékiratok irodalmi jelentőségének tanulmányozása, mert már történetirodalmi formájukban benne rejtőzik sok későbbi irodalmi műfaj csirája, és ami ennél sokkal jelentősebb, fedik saját koruk irodalmi tudatát. Abban a korban, amelyben ezek az emlékiratok készültek, megfeleltek az irodalom fogalmának és azoknak a követelményeknek, amelyeket az irodalommal szemben felállítottak.

Ezen a helyen nem érdektelen megemlítenünk, hogy történészek és irodalomtörténészek egyaránt szeretik a naplót, az útinaplót, a mémoire-t és a rokon műfajokat a történelem kalapja alá foglalni. Beöthy Zsolt *A magyar irodalom történetében* Károlyi Sándor, Bethlen Miklós önéletrajzát, sőt Rákóczi *Vallomásait* is a történetíráshoz sorozta. Az a kevés számú tanulmány, amely a magyar mémoire-irodalommal foglalkozik, szintén együtt tárgyalja az összes emlékirás-formákat és csak történeti vagy erkölcsi jelentőséget tulajdonít nekik. Romanecz Mihály, ki elsőnek foglalkozik összefoglaló tanulmányban a magyar mémoire-irodalommal, így okolja meg munkájának létrejöttét: „...a tanuló ifjúság politikai, de főleg társadalmi multunk alapos, objektív ismeretére juthat, amire pedig nálunk ez idő szerint nagy szükség mutatkozik.”⁷ Kacziány Géza *A magyar memoire irodalom* c. cikkében a nélkül, hogy a műformák közt különbséget tenne, így ír: „Pulszky Ferenc egész életén át foglalkozott *naplóírással*”. „Már 1837-ben kiadta, Aus dem Tagebuche eines in Grossbritannien reisenden Ungarn c. mű-

⁴ V. ö. Hans Glagau: *Die moderne Selbstbiographie als historische Quelle*. 1903. 12. l.

⁵ Glagau i. m. 44. l.

⁶ *Goethe's Werke*, Stuttgart und Tübingen, 1829. *Dichtung und Wahrheit*. Dritter Theil 65. l.

⁷ Romanecz Mihály: *A magyar memoire s naplóirodalom 1711-től napjainkig*. A marosvásárhelyi m. k. áll. főreáliskola értesítője. 1879–80. tanévről.

vét.”⁸ Máté Károly látja be először a műfaji rendszerezés szükségét, de a rendszerezést ő sem viszi végbe.⁹

A németeknél Glagau marburgi egyetemi tanár türelmetlenül követeli a műfaji megkülönböztetést s nagyon is élesen elválasztja egy mástól az önéletrajzot és az emlékiratot. Meghatározása azonban erőszakolt, mert csupán az a célja, hogy kimutathassa az önéletrajz regényes elemeit.¹⁰ Bauer megállapítása az emlékirás három kimagasló formájára vonatkozik: az önéletrajzra, a naplóra és emlékiratra. Különösen fontos, amit az önéletrajz és a történelem közt lévő viszonyról mond: „Die Autobiographie unterscheidet sich von der Geschichtsdarstellung (z. B. Biographie oder Zeitgeschichte) dadurch, dass sie sowohl nach ihrem Erfahrungsinhalt wie auch nach der zeitlichen und stofflichen Begrenzung niemals die Beziehung zum Erzähler aus dem Auge verliert. Die hauptsächliche Quelle, aus der die Autobiographie schöpft, ist das eigene Erlebnis beziehungsweise die Erinnerung an dieses.”¹¹ Ez a meghatározás nemcsak azért értékes, mert elválasztja a történettől az önéletrajzot, de azért is, mert a határvonalat az egyéni élményben jelöli meg.

Előbbi vizsgálódásainkat összevetve Bauer meghatározásával azt az eredményt kapjuk, hogy az *emlékirás gyökerében történetírás, de amint idővel több és több egyéni vonást visz bele az író, úgy tolódik át a történetírásból az irodalom körébe.*

II.

Az erdélyi emlékirodalom fejlődéstörténete.

1. Van-e külön erdélyi magyar irodalom?

Az erdélyi irodalom vizsgálatánál önkéntelenül felvetődik a kérdés, hogy van-e jogunk valamely műfaj vizsgálatánál kiválasztani a nagy magyar irodalmi egységből terület szerint egy csoportot s a kiválasztott kisebb részt önálló egységként tekinteni. Kétségtelen, hogy az irodalomtörténetben a földrajzi különállás csak akkor jöhet számításba, ha az egyszersmind szellemtörténeti különállást és önállóságot jelent. Kérdés tehát, hogy az erdélyi irodalomban megvannak-e ezek a feltételek?

Az uralomváltozás óta különösen sok szó esik erdélyi irodalomról, azonban ezen rendszerint csak az utolsó tíz év írásait értik. Vannak, akik szeretik azt, kissé talán gőgösen, értékben a magyarországi fölé helyezni. Vannak, akik elfogulatlanul csak a ténybeli különbséget állapítják meg. Fontosabb mindezeknél az az irány, amely szembehelyezkedik az erdélyi és magyarországi szellemi életet elkülönítő gondolattal. „Külön erdélyi magyar műveltség és így külön erdélyi magyar iroda-

⁸ Magyar Könyvszemle 1913—14.

⁹ Máté Károly: *A magyar önéletrajz kezdetei*. Minerva 1926. 120. l.

¹⁰ Glagau i. m. 5. l.

¹¹ Dr. Wilhelm Bauer: *Einführung in das Studium der Geschichte*. 1922. 289. l.

lom — képtelenség,“ jelenti ki kategorikusan Kristóf György.¹² „A németekről úgy érzem, — írja Szentimrei Jenő — hogy ők a legtökéletesebb erdélyi patrioták. Nekik van egyedül az erdélyi nemzetek közül nemzeti himnuszuk, a mely így kezdődik: Siebenbürgen, Land des Segen... ...A magyar himnusz az egyetemes magyarságé... stb.“¹³

Ezzel szemben azt látjuk, hogy az erdélyi kultúrtörekvéseknek éppen az egyetemes magyarság után való vágya adja meg a legfontosabb elkülönítő jelleget. Erdély szellemi élete mindig azokban a korszakokban mutatott különös élénkséget (mint ma is), amikor az anyaországtól külön állott. Erdélynek legnyugalmasabb idejében is küzdenie kellett magyarságáért, és ebből következik a látszólagos paradoxon, hogy az erdélyi magyar irodalom, bár több benne az általános európaiság, *magyarabb a magyarországinál*. Magyarországon, — eltekintve a reformkorszaktól, amikor a magyarság létkérdése forgott kockán, — sohasem volt meg az a lendület, mely az erdélyi szellemi életet jellemzi. A magyarországi író magyarsága sohasem volt olyan veszélyben, mint az erdélyi. Ez a védelem kovászul szolgál és közkinsévé válik az egész magyar irodalomnak. Apáczai Csere János, Bod Péter, majd Aranka György akadémikus törekvései végeredményben az egész magyar irodalom ügyét szolgálják, de csirájukban ott van a gondolat, mely Erdély kultúráját egy nagyobb kultúrális egységhez akarja kötni. Mert Erdély szellemi élete, bár tökéletesen belekapcsolódik a magyarországi, mégis attól különállóan is egészet alkot. Nem is lehet ez másképp, mert ami kultúrális törekvés kiindulópontja vagy alapja lehet, Erdély történelme is külön egészként, de hozzásimulva kapcsolódik bele Magyarország történelmébe. Hogy egyáltalában felmerülhetett a gondolata külön erdélyi irodalomtörténet írásának, már az is bizonyítja az önmagában is egészet alkotó erdélyi irodalom létezését.¹⁴

Az a korszak, amelybe az emlékiratok élete esik, éppen Erdély különállásával kezdődik. Ebben az időben van először nyoma az erdélyi és magyarországi magyar megkülönböztetésének. Emlékiróink is — erdélyi emberekről vagy dolgokról szólva — az erdélyit a magyarországitól élesen elválasztják. Sőt néha a két országrész érdekei annyira összeütköznek, hogy az „erdélyi“ és „magyar“ ellenséggént áll egymással szemben. A naplóíró *Vass György* imájába nem Magyarország, de Erdély nevét foglalja be és Erdélyt nem érzi Magyarországgal közös hazának. Egyszer így nyilatkozik: „Minekutána nemes *Erdélyország a mi édes hazánk*, az fényes porta hűsége mellől elállván...“¹⁵ Ez összefügg nagy részben azzal, hogy a Habsburg uralom alatt lévő magyar részeket az erdélyiek a némethez tartozóknak érzik. A német pedig a különállás alatt, de még azután is sokáig, legalább annyira gyűlölt Erdélyben, mint a török. Az emlékirásokban nem igen van eset, hogy az

¹² *Az erdélyi magyar irodalom multja és jövője*. 1924. 8. 1.

¹³ Erdélyi Helikon. 1930. 235. 1.

¹⁴ Szilágyi Sándor: *Erdély irodalomtörténete, különös tekintettel történeti irodalmára*. Budapesti Szemle 1855—1859. III—VII. k.

¹⁵ *Czegei Vass György és Vass László naplói*. 1659—1739. Közli Nagy Gyula. Mon. Hung. Hist. Script. XXXV. k. 107. 1.

emlékiró a német neve mellé valami becsmérő jelzőt ne tenne; az emlékiratokat pedig bátran tekinthetjük a legőszintébb irodalmi termékeknek. *Vass György* „diarium”-ában csak egyszer fakad káromkodásra, ez az egy is a némettel kapcsolatban történik. *Cserei Mihály* ellenségként tekinti a magyarországiakat és minden erdélyi baj okozóinak tartja őket. Jellemzőek erre nézve azok az okok, amelyeket az öreg Teleki Mihály praktikáiról ír.¹⁶ Gyakran inti honfitársait: „Tanulj Erdély, tanulj, ne czimborálj többször Magyarországgal, mert sokszor égette meg a magyarországi kása a szájadat, mégis nem tudtál megtanolni.”¹⁷

A németellenesség sem tudja Erdélyt Magyarországgal egyesíteni. A kuruc mozgalom Erdélyből vagy csak lanyha vagy semmi támogatásban nem részesül. S ha az emlékirók nyilatkozatainak hitelt adunk, akkor azt kell hinnünk, hogy Magyarország is idegennek érezte magától Erdélyt, és hogy a kuruc vagy labanc egyformán ellenség Erdélyben. Erdekes, amit *Cserei* ír Rabutin támadásáról.¹⁸ Forgács Simonról írja *Cserei*, hogy nem szerette az erdélyieket: „Mert magyarországi ember gyomorból gyűlölte mindenkor az erdélyi embert.”¹⁹

Természetesen az ilyen és számos ehhez hasonló nyilatkozat nem jelenti Erdély labancpártiságát. Az erdélyi közvéleményt a kuruc-labanc ügy annyiban érdekli, amennyiben neki bosszúságot okoz, „...mert soha nem tudja a föld népe, a kurucztól féljen-e vagy a magyar labanczoktól, mert egyik eb a másik kutya, ha mi egyiktől elmarad, elprédálja a másik. Ha ebédén tolvaj jó rájuk, vacsorára labancz érkezik...”²⁰ Hasonló elkeseredéssel nyilatkozik az emlékirók közül *Czegei Wass György*: „Az szőlőhegyekben — panaszoja — az szegény szőlőmunkás embereket s asszonyokat fogdosták, fosztották, vagdalták, verték, sartzoltatták, kik közül meg is holtak, már egynehánynak fejét is vették a kurucz tolvajok...”²¹

Az erdélyi fejedelemség Budavár elfoglalása következtében keletkezik, annak visszafoglalásával önállósága megszűnik. Ezalatt két fontos dolgot figyelhetünk meg: az egyik, hogy míg Magyarország részint a török hódoltság, részint a Habsburg uralom alatt elszegényedik és kisebb nagyobb török csatározásoktól eltekintve tehetetlenül, majdnem bénán vergődik, — azalatt Erdély világpolitikai szerepre jut és megőrzi a magyar államiság, a magyar alkotmány, a nemzeti tradíció épségét; a másik az, hogy a fejedelemség alatt önállósághoz szokott Erdély Apafi halála után és a kancellária felállításával sem veti le önálló jellegét. Erdély hozzászokott, hogy a maga sorsát intézze. Mialatt Magyarország jobb sorsban van vagy balsorsát szenved, Erdély cselekvően vesz részt saját sorsának kovácsolásában. Az erdélyi ember nem várja a történelem fordulóit, de magát a történelem részesének érezve, történelmet

¹⁶ *Miklósvárszéki Nagyajtai Cserei Mihály históriája 1661—1711-ig.* Kiadta Kazinczy Gábor. Újabb Nemzeti Könyvtár. Első folyam. 17. l.

¹⁷ Id. m. 358. l.

¹⁸ Id. m. 398. l.

¹⁹ Id. m. 347. l.

²⁰ Id. m. 399. l.

²¹ *Idősebb Czegei Wass György Naplója.* 1 Jan. 1704—3 okt. 1705. Történelmi Lapok. I. évf. 1—25. sz.

csinál. Az erdélyi embert még mai napig is jellemzi az élénk *történeti érdeklődés*. Több az érzéke a mult eseményei iránt és tekintete vizsgálódva irányul a jövő felé. Ez a vonás magyarázza meg nagy részben az erdélyi feljegyzések nagy számát és az emlékirodalomnak a magyarországinál korábbi kifejlődését. Érdekes ezzel szemben, hogy legkiválóbb történetíróink nem erdélyiek. A XVI. században sok már az erdélyi följegyzés, de a legjelentősebb történeti művet a magyarországi Istvánffy írja. A XVII. század erdélyi történetírói (Apor, Bethlen, Cserei, Szalárdi) közelebb állnak az emlékiráshoz, mint az oknyomozó és forráskutató történetíráshoz. A XVIII. században Pray és Katona a magyar történetírás legnagyobb képviselői.

Az erdélyi kultúra elemei tehát nem azonosak a magyarországiéval. Más külföldi hatások és a magyarországitól különböző hazai adottságok egyesültek benne. Azonban az erdélyi kultúra, a közös nyelv, közös nemzeti célok és az együvé tartozás törekvése által szerves tagjává válik a nagy magyar kultúregységnek. Ennek az erdélyi kultúrának terméke az erdélyi emlékirodalom is. Bár beleilleszkedik a magyar emlékirodalom egységébe, önmagában is kerek egészet alkot.

2. Az emlékirók.

Az emlékirodalom jelentőségének teljes megismeréséhez szükséges tudnunk, hogy kik írták azokat. Különösen fontos az emlékirók társadalmi osztálya, és az, hogy hivatásos írók voltak-e vagy sem.

Társadalmi osztályok szerint három századon keresztül nem tapasztalunk semmi változást. A XVI. században már általánosak a családi feljegyzések a nemesi házaknál. Haller István megkezdett családi feljegyzéseit fia, Gábor, folytatja. Az egyszerű naplóformát a fejedelmek is művelik. Természetes, hogy különösebb jelentőségű események alkalmával, még azok is, akik nem rendszeres naplóírók, készítenek feljegyzéseket. Ez az alapja az útinaplónak. A külföldi útra készülő tanuló megírja elindulásától kezdve visszatértéig élményeit. Az ilyen alkalmi feljegyzések írói rendszerint a teológusok (Szeneci Molnár Albert, Páriz Pápai Ferenc), de a külföldi egyetemeket látogató főúri családok gyermekei is szorgalmas naplóírók (Gróf Teleki Sámuel), nemkülönben a fejedelmi követek. A konstantinápolyi követektől maradt fenn több napló, ezeknek célja azonban nemcsak a látottak megörökítése, de a fejedelemnek való pontos beszámolás is (Borsos Tamás utinaplója, Apáczai Tamás, stb.). A szorgalmas politikai s az ezzel együttjáró társadalmi élet az oka, hogy az erdélyi ember már a XVI. századtól kezdve nem közönyös a közügyek iránt. Ez az élénk részvétel a közéletben sok közérdekű feljegyzésnek eredetét magyarázza meg. Másrészt a sok fejedelemváltozás, pártharcok, törökhöz majd némethez pártolás a lelkekben bizalmatlanságot, ravaszkodást és végeredményben magabazárkózást eredményez. E magabazárkózást és az erdélyi író magárautaltságát szemlélteti Bod Péter esete. 1760-ban az idegen neveket a „magyar nyelv folyása” szerint szeretné előadni, és kifejezi azt a vá-

gyát, „ha előbb egynéhány értelmes emberekkel együtt érthettem volna ezen dolog iránt.”²²

Ebből érthető, hogy az erdélyi tudományos törekvésekben általában hiányzik az együttműködés. Azok többnyire egy-egy nagy egyéniség művei vagy vágyai. A zárkózottság és magáraulatalság természetesen kedveznek az emlékirásnak. Másik következménye ennek a magábazárkózottságnak az a gondolkodásmód, amelyre Tavasz Sándor mutatott rá: „Minden tudományos kérdést az ismeretek lehetséges legnagyobb összefüggésében kell vizsgálni és megoldani.” Tavasz hivatkozik Erdély tudós férfiaira, akik egészen Brassai Sámuelig vezéreszméül tűzik maguk elé a „pansophia”-ra való törekvést. „Hogy mennyire hagyománnyá lett ez a gondolkodásmód Erdélyben, — folytatja — hadd hivatkozzunk az erdélyi magyar parochiákra, amelyeknek tanuló szobáit még a múlt századokban is „múzeum”-nak nevezték, jelölül annak, hogy az valóban az összes tudományos ismeretek kincses kamarája, ahol még egyes muzeális tárgyak is készen állanak a tudományos demonstrálásra.”²³ Ez a mindent felölelni akarás jellemzi az emlékirókat, is, kik aprólékos házi teendőiktől kezdve feljegyzik a politikai eseményeket, a külföldi híreket, olvasmányaikat, gondolataikat, vallásos élményüket, recepteket, álmaikat úgyannyira, hogy egy-egy jegyzőkönyv is gyakran valóságos „múzeum”.

Azzal a kérdéssel, hogy hivatásos írók vagy csak dilettánsok írják-e az emlékiratokat, szoros összefüggésben van az írói tudat kifejlődése. Ha figyelemmel kísérjük időrendben az írói tudatosság, mondhatnók az írói becsvágy kialakulását, azt tapasztaljuk, hogy ez párhuzamos irányt mutat az emlékirások műformáinak fejlődésével. Máté Károly szerint a magyar mémoires-irodalom késői kezdetének oka „az individuális írói tudat hiánya”.²⁴ Kérdés, miről ismerhetjük fel az individuális írói tudat meglétét egy műben? Erre mutat: az író személyének megnevezése; az, hogy milyen tág körben szándékozik az író a művét ismertté tenni; és mennyire tartja sajátjának, amit ír.

A magánérdekű feljegyzések természete lehetetlenné teszi az író személyének kizárását a műből, mint ahogy ez a középkori általános érdekű kódexirodalom íróinál lehető volt. A XVI. században az „ártatlan” Gálfi János várad rabságában önéletrajzot kezd írni, hogy ezzel életét megmentse. Itt és hasonló természetű iratoknál nem szorul magyarázatra, hogy az író miért írja ki a nevét. Családi feljegyzéseknél meg épen fontos a leírt események igazolása szempontjából az író személye. Az emlékiró a naptár üres lapjára gyakran beír egy verset, egy-egy kis történetet, vallásos elmélkedést, ami nyilvánvalóan nem tőle származik. Természetesen kezdetben nem plágiumról van szó, mert az író nem akarja senkivel sem elhitetni, hogy az, amit ír, az az ő találománya, és nem érzi magát megrövidítve, ha azt valaki az ő könyvecs-

²² Bod Péter: *Az Isten vitézkedő Anyaszentegyháza állapotjainak históriája*. 1760. 9. l.

²³ Dr. Tavasz Sándor: *Magyar tudományos törekvések Erdélyben*. Erdélyi Múzeum. 1930. 220. l.

²⁴ *A magyar önéletrírás kezdetei* (1585—1750). Minerva, 1926. 120. l.

kéjéből a magáéba átírja. A fontos csak az, hogy a följegyzésre érdemes történet vagy gondolat megmaradjon. Apáczai Csere János a *Magyar Enciklopédia* előszavában ezt írja: „Oly dolgokat, melyeket tudni szükséges és hasznos, a legjobb könyvekből kiírtam, illő rendbe szedtem...“ Mennyire megváltozik azonban az írói tulajdonjog fogalma egy század alatt, amikor Mikes *Törökországi leveleiben* saját tapasztalataiként tünteti fel a Saussure emlékiratából lefordított részeket.

Az emlékirásoknál legbiztosabb mértéke az írói individuális tudatnak az, hogy mondanivalóit milyen széles olvasóköreknél szánja írójuk. A művek elején az író rendszeren beszámol céljáról. Ebből a részből megkaphatjuk a feleletet erre a kérdésre is. Természetesen itt csak az egésznek és összefüggőnek szánt emlékirások célját kutatjuk, mert az egyes periódikus feljegyzéseknél ennek hiába keresnők nyomát.

Az írárok bevallott célja vagy önvédelmi vagy tanító. Az öngazdálkodási szándékot az író gyakran elhallgatja, de erre könnyen lehet következtetni. A tanító cél a reformáció irodalmában középkori irodalmi hagyatéka. A tanító célzatot lassanként felváltja az írói becsvágy. De még sokáig, mikor az indítóok az író önkifejtése, ezt nem vallja be, hanem mindenáron be akarja bizonyítani oktató, azaz másoknak használni akaró szándékát. Az erdélyi emlékirók még a XVIII. században is megőrzik e színezetet. Az öngazdálkodó és tanító célzat gyakran egyesül. Sokszor már a címben kifejezi az emlékiró oktató célzatát.²⁵

Bethlen Kata nem is takargatja, hogy a nyilvánosság számára írja művét. Ez ritka, különösen főúri körökben. Cserei, Szalárdi vagy más hasonló állásban lévő fejedelmi titkárok, kik részben az íródeák szerepét is betöltik, nem titkolják oly mértékben írói becsvágyukat, mint a magasabb körök memoire-írói. Bethlen Kata nem ír mentéget, nem védekezik. Amit ír, őszintén, de az író tudatosságával közönségnek írja. Ugyannyira, hogy az olyan tárgyú emlékiratok közt, melyek az író magánéletére és nem közérdekű politikai eseményekre vonatkoznak, ez az első, melyet írója nyíltan közönségnek szánt.

Az emlékirások szerzői tehát a főnemesi, nemesi és „tudós“ család-

²⁵ Lásd erre vonatkozólag a következő helyeket: Sepsí Lackó Máté naplójának címe. Erdélyi Történelmi Adatok. Szerkeszti és kiadja gróf Mikó Imre. Kolozsvárt MDCCCLV. 3. k. II. l.

Borsos Tamás krónikája: *Vita vel potius peregrinatio totius vitae etc.* Kiadta gr. Kemény József és Nagyajtai Kovács István. Erdélyország történeti tára. II. k. 20. l.

Borsos Sebestyén és Nagy Szabó Ferenc közös krónikája.

Mikó id. kiadás. I. k. 4. l.; 21. l.; 37. l.; 41. l.; 50. l., 95. l.

Szalárdi János: *Síralmas krónikája kilenc könyvei.* Kiadta Kemény Zsigmond. Pest, MDCCCLIII. Újabb Nemzeti Könyvtár. Második folyam, II. l.

Miklósváraljai Nagyajtai Cserei Mihály históriája 1661–1711-ig. Kiadta Kazinczy Gábor az Újabb N. K. Első folyamában a bevezető vers; 5. l.; 82. l.

Kemény János erdélyi fejedelem Önéletírása. Kiadta Szalay László. Pest, 1856. Az önéletrajz részletes címe.

Bethlen Miklós Önéletírása. Kiadta Szalay László. Pest. 1858. 8. l.

Széki Gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése. Kiadja Grill. Bp. MCMXXII. I. k. 523. l.

dokból kerültek ki. Azoknál, kik a mozgalmas történelmi események részesei, valamint azoknál, kik annak csak tanúi (városi polgárok, író-deákok), egyaránt családi hagyomány a följegyzések írása. Följegyzni-
valójuk akad a külföldön tanuló deákoknak (többnyire teológusok), a fejedelmi udvarban szolgáló s nagyobb szerepet vivő titkároknak és követeknek. A följegyzések nagy részét íróik csak szokásból készítik, emlékezetül „maradváik” számára; vannak azonban kerek egész-
alkotó, előre megtervezett emlékirások, melyekben felleljük az indivi-
duális írói tudatot. Különösen a legfelsőbb körök írói igyekeznek elrej-
teni a „hiúság”-ot, mely műveiket a nyilvánosságnak szánja. Idővel
azonban ez az álszemérem mindjobban eltűnik és Bethlen Kata önélet-
írásában már nincs nyoma a szokott „mentség”-nek, amellyel az emlék-
írók igazolni szokták, hogy csak családjuknak és annak is csak oku-
lásért írnak.

3. Az emlékirások.

a) Az emlékirások megjelenési formái.

Ahhoz, hogy a XVI., XVII. és XVIII. század erdélyi emlékirásai-
nak szellemét és az ebből következő stílusbeli sajátságokat megérthes-
sük, szükséges látnunk azokat a konvencionális emlékirásformákat,
melyekben azok megjelennek.

Az emlékirás formájára elhatározó jelentőségű keletkezésének
módja. Keletkezési módjait figyelembe véve, már eleve két nagy cso-
portot különböztethetünk meg: 1. a részletekben-, 2. az egyszerre írt em-
lékirást. A kettő közt, mint látni fogjuk, lényeges műfaji eltolódás van,
azonban a kisebb-nagyobb időközökben írt jegyzetek gyakran lehettek
a teljes egész, egyetlen művet alkotó emlékirás gyökerei. Természe-
tesen ez korántsem jelenti azt, hogy a nagyobb szabású emlékirások gyö-
kere mindig az egyszerű feljegyzésekben keresendő, mert pl. a XVI.
században ugyanakkor találunk összefüggő emlékiratot, amikor kicsi-
nyes családi feljegyzéseket. Ha az egykorú elnevezéseket figyelembe
vesszük, úgy már az emlékirások keletkezésének idejében megtaláljuk
ennek a felosztásnak nyomát: *diariumnak* nevezik őket is a napról-napra
vagy hetenként, hónaponként írt naptárt vagy könyvecskét; *memo-
rialé-nak* az összefüggő emlékirást, amelyen csak egy, legfeljebb két
keltezés van, a kezdeté és az írás bevégezésének idejéé. Másik egykorú
elnevezés a *registrum*: ez olyan könyvre vonatkozik, amelybe tulaj-
donosa minden pontos dátumot és eseményt beleír.

Az összefüggő emlékirásokban jobban kidomborodik az író önvé-
delmi, oktató, vagy irodalmi célja, mert az egységes emlékirás célja
a szünetes feljegyzésekkel szemben mindig határozott és tudatos. Az
emlékirat tartalma gyakran csak az író életének egy részére vagy csak
egyetlen eseményre, eseménysorozatra, esetleg egy meghatározott korra
vonatkozik.

Tárgyalhatja az író *egész életét* külső és belső mozzanataiban.
Ebben az esetben keletkezik az *önéletírás*. Ha több az önéletírásban az

író lelki életére, mint külső életére vonatkozó rész, az önéletrajz *vallo-mássá* válik.

Az összefüggő emlékirás formái közé tartozik, — különösen ezekben a századokban, — a *végrendelet*.

Az önvédelmi, tanító és irodalmi cél valamilyen mértékben az emlékirat minden fajtájú megjelenésében benne van; amelyekben azonban az önvédelmi cél szinte kizárólagos, azok — ragaszkodva az egykorú elnevezésekhez — *mentségek*.

Az önéletírók, bár műveik tartalmilag összefüggő egészet alkotnak, gyakran évek szerint osztják be írásukat. Az ilyen, évek szerint tagolt önéletírások általában az *évkönyv* nevet viselik.

b) *Periódikus emlékirások.*

A legegyszerűbb feljegyzéseknek nyelve latin és magyar, gyakran a kettő keverve. (Figyelmen kívül hagyjuk e dolgozatban az erdélyi szász városok német nyelvű emlékeit.) Stílusuk kevés egyéni szint mutat, ennek oka a tartalmi színtelenség. Legtöbbször száraz adatszerűséggel sorolja fel az író az említésre érdemes dolgokat. A teljesség kedvéért belekerülnek számlák, statisztikai adatok, az azon évben meghaltak vagy újszülöttek névsora, a hivatalos személyek névjegyzéke, stb. Ezek a jegyzőkönyvek gyakran többet nyújtanak a történet, mint az irodalomtörténet számára. A periódikus feljegyzések lehetnek mindennaposak. Van olyan emlékiró, aki a hónap végén összefoglalja az eseményeket, beszámol az időjárásról, mások meg évvégén írnak bővebben.

A legjellegzetesebb periódikus emlékirásokat, melyeket a jelen keretek közt nincs alkalmunk külön-külön vizsgálat alá venni, a következők írták:

Szenczi Molnár Albert, Gyulafi Lestár, Haller Gábor és István, I. Rákóczi György, Nagy Szabó Ferenc, Cserei Mihály (a história író), Szaniszló Zsigmond, Apáczai Tamás, Köleséri Sámuel, Bánfi György, Kálnoki István, Páriz Pápai Ferenc, Pálóczy Horváth család, Czegei Wass György és fia, László, s ennek felesége, Kemény Kata, Auner Márton, Brózer Péter, Borsos Tamás, Segesvári Bálint, Szamosközy István, I. és II. Apafi Mihály naplója, Haller Gábor, Bydeskuti Boldizsár, Halmágyi István, Cserei György, Rozsnyai Dávid, báró Bánffy Györgyné.

A periódikus emlékirásokhoz soroljuk a hivatalos naplókat, melyek kétségkívül befolyásolták az egyéni naplókat is. Ilyenek: Halmágyinak a Hóra lázadásáról írott naplója, gróf Teleki Mihály és Pápai János nándorfejérvári követségnek dáriuma, és az Erdély déli határainak kijárásáról írt napló.

c) *Tervszerű emlékiratok.*

A periódikus emlékirásoknak és az összefüggő emlékiratoknak sok rokon jellemvonása van. Ezt a rokonságot az magyarázza meg, hogy mindkettő a tapasztalt dolgokat, a saját élményt igyekszik megörö-

kíteni, — az emlékirók szavaival élve — a „lött dolgokat“. A napló-írók és az összefüggő emlékiratok szerzői egyaránt bizonyos teljességre törekednek és jegyzeteikbe sokszor, mint látjuk, nemcsak az átélt dolgokat, de az itt-ott hallott híreket is beírják. Ez különösen a periodikus feljegyzések íróit jellemzi. Az így hozzáírt részek idegen testet alkotnak az emlékirásokban, nem egyeznek annak élményi alapfeltételeivel, s mint ilyenek, az emlékirás teljesebb formájából, a tervszerű emlékiratból, eltűnnek. Ha azonban az emlékiró már nemcsak a hallott dolgokat írja meg emlékiratában, de forrásul idegen írókat használ, akkor kilép az emlékirat keretéből — és történetíróvá lesz. Pl. Szalárdi János saját korának történetét írja meg, mégis néha eltávolodik az emlékirástól: az északmagyarországi dolgokat nem tapasztalatból írja, máshol meg Istvánffyra hivatkozik. Viszont más vonásai a *Siralmas krónikát* nagyon is az emlékiratokhoz kapcsolják. Ilyen természetű Cserei históriája is. Vannak olyan emlékiratok, amelyek már túlnőnek a műfaj határára, mégis ide kell őket csatolni, mert több szál köti őket az emlékiráshoz, mint egyéb műfajokhoz.

Az emlékiratok tárgyát több válogatottság jellemzi, mint az összefüggéstelen naplókét. Míg az utóbbiakban fontos és jelentéktelen esemény minden megkülönböztetés nélkül összeolvad, addig az egységes művet alkotó író már nem is emlékszik annyira az apró részletekre. Itt is találunk néha kicsinyes részleteket, de általában a „mélto“ dolgok megörökítésére törekednek az emlékirók. Rettegi György pl. Károlyi Ferenc gróf temetéséről megemlékezvén, így ír: „Minthogy sok confusio volt a ceremoniában, majd *nem tartottam volna illendőnek leírni* s nem is írtam; látszik, hogy nem volt erdélyi a gazda, mert nem lett volna legkisebb confusio is...“ etc.²⁸

Amint látjuk, nem akar olyat írni, ami nem illendő; ez az olvasó érdeklődésének állandó figyelembevételét is jelenti.

d) A történeti elem szerepe az emlékiratban.

Az emlékiratok írásának egyik fő indító oka a *történetek* megörökítése. A tanító és önigazolási szándéknál is erősebb vágy az emberben, hogy legalább emléke maradjon meg személyének és az általa átélt eseményeknek. Ez a vágy, mely a mult dolgokat mintegy az emlékezetben vissza akarja tartani, sok emlékiratnak megteremtője. A történet vagy csak az író személyére, vagy a közre vonatkozik. A kettő, különösen a politikában résztvevő személyeknél, gyakran együttjár. Ezek a politikai vagy történeti emlékiratok (vagy: önéletrajzok, ha az írók egész élettörténetét is magukban foglalják).

Ilyen történeti emlékiratot ír a XVI. században *Mindszenth Gábor*, János király hű szolgája. Ez a befejezett emlékirat, mely csak egy meghatározott esemény történetét foglalja magában (Szapolyai János utolsó napjait és halálát), egyike a történeti emlékiratok legszebbiké-

²⁸ *Rettegi György emlékiratai 1718—1767-ig.* Kiadta Torma Károly. Hazánk. 1884. 293. l.

nek. Mindszenthí írásmódját épen ez az emlékezetnek való írás, a történetiség, határozza meg. Bár stílusa a biblia és kora vallásos irodalma hatásától nem mentes, nála, mivel célja sem vallásos irányú, nincs még nyoma a bibliáskodásnak, a siránkozásnak és a magáról elfeledkezett író hosszadalmasságának. Eseményeket akar az olvasóval szemléltetni s ezt a szemléltetést sikerül is elérnie: drámai mozgalmassággal mutatja be a közlendő eseményeket. Ez a drámai mozgalmasság fontos Mindszenthinél; a következő két század gazdagabb mémoire-irodalmában is alig találunk hasonló, élénk előadást. János király halálát nem száraz tényként állítja elénk, hanem mint a részletesen megrajzolt előzmények szomorú következményét. Kora babonáit ügyesen, mondhatnók talán, írói tudatossággal használja fel arra, hogy a főesemények fátumszerűségét misztikus kísérő jelenségekkel emelje ki: „Öfelsége már ki akarna indulni — írja — maga is a templomból, a gyertyák csak egyszerre maguktól kialuvának anélkül, hogy valami szél fútt volna vagy pedig valaki hozzá járult volna;“... „...„hallám is vala hátam megett mondani: bizony vége nekünk. De a sok nép szemeit a királyra függesztvén, nem látja vala az oltáron történt csodát, mert szeretik vala nagyok, kicsinyek mind a királyt urunk ő felségét és sajnálják vala nyavalyás voltát...“²⁷

Valamely eseménynek sohasem az eredményét írja meg, hanem mintegy a szereplő személyekkel játszatja el a történeteket. Leírja pl., hogy Izabella miként hagyja el a templomot, „és a sok nép látná királyné asszonyunkat jöni, nagy örömhang lőn és kiáltás, mondván: „Adja isten, hogy legyen magyar hazánknek magyar királyfia; ne szoruljon más nemzetre és ne haljon ki magyar vér!“²⁸ Gyakran élénkíti idézetekkel előadását. Egy alkalommal urának szavait idézi és így jeleníti meg olvasója előtt az utolsó napjait élő uralkodót: „Ezt mondván mintegy elfáradtan leül vala ő felsége az öreg székre és hosszasán nem szól vala; akkor láttuk legszembetünőleg ő felsége gyengülését, és midőn karját a székről lebocsátaná, szinte elveszté öreg arany gyűrűjét, kit György barát felfogván és visszaadván, monda neki ő felsége: „Drága ez a gyűrű minékünk, de még drágább kincsel bizzuk meg majd te kegyelmedet; és ezzel elbocsáta minket ő felsége...“ Mintha a szék „öreg“ jelzője is kiemelné a király fáradtságát. Kiváló stilisztára vall, hogy az elmondottaktól meghatódott író semmi magyarázatot nem fűz a jelenethez. Általában nem bőbeszédű és nem cikornyás. Hasonló módon mutatja be azt a jelenetet, amelyben János Zsigmond nagylelkűen megbocsát az áruló Balassának, de utána csak ennyit jegyez meg: „Igy bocsátá el a jámbor király megtért szolgáját.“²⁹

Egész könyvecskéjét áthatja „a jámbor és istenfélő urához“ való ragaszkodás s mégsem sopánkodik még a halála után sem. Egy-egy szóban érezteti fájdalmát, a többit rábízza az olvasóra. Hatásos a befejezése, amelyben az olvasót előbb megindítja, majd hirtelen fordulattal

²⁷ *Mindszenthí Gábor Naplója*. Kiadták Gróf Kemény József és Nagyajtai Kovács István. Erdélyország Történeti Tára. I. köt. Kolozsvár. 1837. 8. l.

²⁸ Id. kiad. 8. l.

²⁹ Id. kiad. 11. l.

rátér a való élet prózaiságára: „Ez lőn vége jámbor magyar királyunknak, kit minden népek siratnak. Mü pedig még az nap az urak rendeléséből — jámbor szegény urunk többszöri ígéretei szerint — az levelekkel Budára indultunk ez szomorú gyász hír megvitelére.”³⁰ Jellemzései is fejlettebb írói készsége vallanak, mint amilyennel az emlékirók még később is írnak. Martinuzzit, kit nem szeret, nem úgy jellemzi, hogy maga ír róla minden rosszat, hanem megírja, hogy mi róla a mások véleménye: „Nem is szeretik vala az király cselédi az barátot, miért, hogy már azelőtt nem sokkal, sok dologba mártotta vala az barát kalánját.”³¹

Hogy jobban tudjuk értékelni Mindszenthí stílusát, összehasonlíttuk az ugyancsak e korban író *Gálfi János*éval. Gálfi mentségében így jellemzi János Zsigmondot: „János király természet szerint való fejedelmünk, mikor ez világból kimult volna (I. 2, 3, 4, 5.), ki az magyar nemzetnek nagy kár lőn: mert jó és dicséretes fejedelmök vala, igazságban és törvény szerint való dolgokban gyönyörködik vala; hadakozik vala, abban mindenkor szerencsés volt; sok jámborokat más országból béhoz vala; valakinek vitéségét, jó hírét hallja vala, azokat akarja vala, hogy mind országában legyenek...”³²

Még hosszan tart az élettelen egyhangú felsorolás, melynek, akár milyen becsületes szándékkal írták, semmi meggyőző ereje nincs. Mind a Mindszenthí élénk, mind Gálfi egyhangú stílusa annak a történeti műfajnak az eredménye, melynek — tudjuk — főcélja az olvasó közönséggel a leírt dolgok *igaz* voltának elhitetése.

Nagy Szabó Ferenc memorialéját az 1580. évben kezdi írni. Amikor eljut saját koráig, évkönyv alakban folytatja az eseményeket. Bő mederben induló életrajz. Nagy Szabó nem sajnálja a neveket, csak-hogy ki ne maradjon valami a történetekből: „...én amit lehet, ide írok — mondja — s igazán is írom: némelyet a *Kalendarium*ban is megnézek, hogy jobban legyen a dolog.”³³ Elég élénken írja le élményeit. Különösen ügyesen tudja az emlékirásokat sokszor unalmassá tevő részletezéseket és személyének bevonását a jelenetek élénkítésére kihasználni.

Az események előadásában gondot fordít nemcsak az időbeli, hanem a tartalmi összefüggésekre is. Rendszeres előadásra törekszik s e rendszerességet szolgálja az is, hogy egy-egy történet elmondása után hozzászól: „Igy lett dolga Raduly vajdának.” Vagy: „E lőn Báthori Sigmond sorsának kimenetele.” A rövid összefoglalással az elbeszélés befejezettségét hangsúlyozza.

Nem tartozik ennek a dolgozatnak körébe annak megállapítása, hogy Szabó Ferenc személyes érdekből, tendenciózusan jellemzi-e Bástát más egykoruaktól eltérőleg jóakarattal, vagy pedig egy alsóbb társadalmi osztálynak véleményét látjuk itt megnyilatkozni, azon népréte-

³⁰ Id. kiad. 19. l.

³¹ Id. kiad. 13. l.

³² Id. kiad. 78. l.

³³ Mikó id. kiad. I. k. 41. l.

gét, amelyekben minden változás félelmet kelt, mert az számára prédát és szenvedést jelent.

Míg a többi emlékiró vagy Habsburg-, vagy törökpárti, ő azt a véleményét képviseli, amelynek mindegy, hogy Básta uralkodik-e Erdélyben, vagy Bocskai fejedelem, csak megadja kérésöket. Azt a látszatot kelti, mintha a nép kedvelte volna Bástat, mikor ilyen szavakat ad szájába: „Mikor császár velem együtt elbocsáta, hogy eljőjjünk és ebet is ne hagyjunk elevenségben. Én azt eszembe vévén, vajda gonosz akaratját az országhoz, sőt látván, hogy az országot kedvem ellen, tanácsom nélkül pusztíttatja és égetteti, megszanám szívemben az ártatlan népet, — nem bocsátám a dologban tovább és a hajdukat visszahívtam, akik a ti tulajdon nemzetetek voltak, nem németek.” Tovább így folytatja: „Menten ment a sok panaszló Kolozsvárra és egyebüvé is, de csak azt kérdezte a nagy jámbor: „Magyar-é, aki ezt művelte?” s azt mondták neki: „Magyar nagyságos uram.” Arra azt mondtotta: „Oh uram Istenem! Vagyon-é a világon ennél gonoszabb nemzetség? Ego puto illos esse incarnatos diabolos.” Mondotta szegény panaszló: „Mikor német jő, az mégis csak hágy valamit, de a magyar semmit sem hágy, mind elviszi.” Ezen sirt a szegény, panaszló ember és véle Básta is sirt, mert ő eleibe egy koldus is bemehetett, egyébbel nem bocsátotta el, hanem csak azt mondta: „...hogya bolond vagy német volna, bizony bírnék avval s megbüntetném, de magyarral nem tudok bírní” stb.³⁴

Nemcsak jellemzésében ügyes, hanem a köztörténetbe is kedves intimitással lopja be egyéni emlékeit. 1604-ben nősül: „A ház pedig, akibe vittem (t. i. feleségét) fenn vagyon, ahol a diákok laktak vala kamarákban” — és itt alkalmat talál arra, hogy e házzal kapcsolatban gyermekkori emlékeit elmondja.³⁵

A főúri emlékiratokban, amelyekben több az ünnepélyesség, nem találunk annyi apró anekdotát vagy legalább is nem ilyeneket, mint amilyenekkel Nagy Szabó Ferenc élénkíti emlékiratait. A főúri köröktől messze lévő ember örömeivel jegyzi fel az onnan kiszivárgó pletykákat: „Hallottam, — írja — hogy ott Enyeden egy halat árultak volt a piacon és Bethlen Gáborné is kéri volt pénzen és egy enyedi embernek felesége is kéri volt; és a hal nem jutott volt Bethlen Gábornénak, hanem az enyedi ember feleségének. Melyen akkor Bethlen Gáborné Károli Susánna asszony úgy megharagudott volt, hogy azután, mikor az ura Bethlen Gábor bájott az országba, megparancsolta neki és hogy fejedelemségre választották, igen nagy romlást cselekedett volt azon az enyedi emberen a hal mián a fejedelem.”³⁶ Sikerült jelenetben mutatja be Bethlen Gábort. Még ha a szavak, amelyeket idéz tőle, valóban Bethlen Gábortól származnak is, akkor is Szabó Ferenc érdeme a jelenet élethű megörökítése. Bethlen, mikor kevesen látják, felteszi a koronát és palástot, és így szól: „Immár legyen hála Istennek! Ezt kerestem,

³⁴ Id. kiad. 85—87. l.

³⁵ Id. kiad. 92. l.

³⁶ Id. kiad. III. l.

megleltem és nem mondhatom, hogy a magyar királyi korona fejemen nem volt.“ S esmét mondott: „Bizony mondom urak, hogy ez majd csak mintegy fársángos dolognak látszik nékem.“ És ezt mondván, levetkezett belőle.³⁷

Enyedi Lakatos Márton művének különösen jellemző a címe, amely az összes emlékiratok közt legjobban fejezi ki, hogy valóban az „Emlékezetnek Könyve“-i.³⁸ Ismertetője, Koncz József, ezt írja róla: „Úgy látszik Borsos Sebestyén és Nagy Szabó Ferenc s mások régi krónikáit, naplóit és kalendáriumokba feljegyzett adatokat olvasgatta, mint azt Nagy Szabó Ferenc is tette, azok példáit követni akarta. Erre látszik mutatni, hogy feljegyzéseit ott kezdi, ahol Nagy Szabó Ferenc végzi 1658-on stb.“ Művét évkönyvalakban írja, de sok évre alig esik bejegyzés. Sok névsort közöl, általában adatszerűség jellemzi.

A naplóíró *Borsos Tamás* összefüggő emlékiratot is ír 1614-ben konstantinápolyi követsége alatt. A politikai eseményeket saját élete folyásával vegyest mondja el, de nem száraz adatszerűséggel, hanem véleményt is fűz hozzá. Erős szubjektivitással áll a szereplők pártjára vagy azok ellen. Így: „1595-ben szent György napi gyűlésben Fejérvárott végeznek egy articulust az szegény sabbatariusok ellen.“³⁹ Még mielőtt pártjukat fogná, a „szegény“ jelző elárulja érzelmeit. Különösen élénken írja le a havasalföldi vajda, Mihály, hadjáratát, rövid erdélyi dicsőségét, hanyatlását és menekülését. Úgyes stílusfordulattal fejezi be: „Básta György Erdélyben marad és az hadát mind kiküldé, az kin eléggé örüle Erdély és ada hálákat az Istennek, de csak borral.“⁴⁰ De nemcsak élcelődés formájában mond véleményt kora embereiről, hanem sokszor erőteljes képekkel jellemzi őket. Bástat már nem tünteti föl oly rokonszenvesnek, mint Nagy Szabó. Alattomoságát így fejezi ki: „1602-ben látván Básta, hogy az farkas elment, ő is kijöve az lyukból vadászni, nyulászni — mint egy tőrös lovat szinte úgy kezdette volt nyavalyás cserélni berélni Erdélyt.“⁴¹

Kemény János fejedelem önéletírását 1657-ben krimi fogságában „Kaloda nevű Sidó vár“-ban írja. Malártsik Lajos hivatásos írónak látja Keményt, ki „írói szükségletét még a fogságban is igyekszik kielégíteni.“⁴² Önéletrajzával Deák Farkas foglalkozik;⁴³ szemére hányja, hogy célzatos politikai mű; szerinte a rajzolt egyéneknek, jellemeknek nincs egy igaz vonásuk; olyan beszédek komponál bele, amelyek el nem hangozhattak és a legjobb színben tünteti fel magát. Ez bizonyára mind igaz a történész szempontjából, de minket a jellemek megrajzolása akkor is érdekel, ha azok nem fedik a történeti valóságot. Ami pe-

³⁷ Id. kiad. III. l.

³⁸ *Enyedi Lakatos Márton Emlékezetnek könyve*. Erdélyi Múzeum. 1901. Koncz József közli. 447. és 520. l.

³⁹ Gr. Kemény és Nagyajtai id. kiad. II. k. 17. l.

⁴⁰ Id. kiad. 27. l.

⁴¹ Id. kiad. 190. l.

⁴² *Kemény János „Gileád Balsamuma“*. 1911. 37. l.

⁴³ *Rövid észrevételek Kemény János önéletírásáról*. Értekezések a történettud. köréből. 1886.

dig önmagának jó színben való feltüntetését illeti, ez bizonyos mértékben minden emlékiróban megvan. Ő maga önéletírása címében azt írja, hogy „kedves atyjafiainak és gyermekeinek *emlékezetül hagyásra* írja“, „melyben jünek be némely én értem, avagy időm előtt történt, de valóságos relatiokból tanult holmi dolgok is.“⁴⁴ Önéletírása befejezetlen mű, de ameddig írja, rendszeresség és a történet logikus vezetése jellemzi. A fejezetek vége összefoglalja az elmondottakat és kijelöli a következő részt. Saját személyének a középpontba állítása, még ha tendenciózus is, az írói műnek csak hasznára van, mert ez a politikai műnek összefoglaló keretet ad és ezt élénkíti melenghangú részletekkel. Önmagának kiemelése talán nem is mindég a célzatosság műve, hanem ő is, mint minden idők minden emlékirója, rózsaszínben látja az elmúltakat és saját életének elmúlt részében is szívesebben sorolja fel szerencséjét, mint rossz sorsát. „Inas“ korára visszaemlékezve nem az apró kellemetlenségekre, de saját személyének fontosságára helyezi a fősúlyt: „Én, noha új inasa voltam, mindazonáltal continue szekere ablakjában voltam s legyeztem...“ (t. i. a fejedelmet).⁴⁵ Máskor valami mosolyt ébresztő Hári Jánoskodás van abban, ahogy szerepét kiemeli, pl. abban a részben, ahol a császárral való intim viszonyát akarja bemutatni: „Bejüvén Vay Péter, császár kezét nyujta, de amaz többször nem forogván olyan dologban, confundáltatott vala; hanem ott én magam szólítám magyarul, hogy menne oda kezét fogni; az meglévén esmét supplicatioját, hogy előkeresné és adná oda; mind magamnak kellett tanítanom s beszélnem neki: kívánt válasza is lön az jámbor császártól.“⁴⁶

Nemcsak saját szerepének jelentőségét, de jó tulajdonságait is feltünteti. Kiemeli jóságát, hálás természetét, de olyan kedves, természetes hangon, hogy az olvasónak nem terhére, hanem szórakoztatására szolgál. „Ügy vagyon — írja Kemény János — mind atyám, anyám jámbor, tiszta életű, keresztyén, kegyes természetű emberek valának, dajkám mindazonáltal leány volt, ha szabad így mondani, de talán inkább leányasszony, leány annyiba, hogy ura nem volt, asszony, mert fia volt s teje volt jó bőven; marosszéki székely asszony, jó énekes, jó hajdútáncos, katonaasszony volt, kinek sok jóval voltam azután, mert midőn házas, gyermekes ember voltam is, élt sokáig és gyakran megkeresett; fiát is, kivel egy tejet szoptam, darabont lévén, kétszer haláltól menttettem meg, s azonkívül is sok jóval voltam neki.“ Leírásai a részletezésben és kényelmességben mind hasonlítanak az utóbbihoz. „Üdvarhoz állását“ megírva kiemeli, hogy: „...mindazáltal ezt is el nem felejthetem, hogy első intrádában Váradon ellopták általvetőmet minden fehér ruhámmal...“ etc. Egy lepedővásznon történetét hosszadalmasan beszéli el, melyet „Nemes Tamás, ki akkor főkonyhamester vala, kívána tőlem pénzen s ajándékon adám, mert barátságára szükségem

⁴⁴ *Kemény János erdélyi fejedelem Önéletírása*. Közzétette Szalay László. Pest. 1856.

⁴⁵ Id. kiad. 45. l.

⁴⁶ Id. kiad. 178. l.

vala..." etc. Ez a kicsinyesség majdnem minden emlékirónál megvan; egyik sem mulasztja el megírni, ha valami ajándékot kap vagy ha valamit elloptak tőle. Nemcsak politikai szerepét emeli ki, amit célzatosnak nevezhetünk, hanem gyerekes hősködéseit, csinyeit is, amelyekkel valószínűleg nem tört politikai babérokra. Írás közben eszébe jutnak a pajzán emlékek és leírja, hogy újra élvezze őket. Ilyen az a rész pl., amelyben elmondja, hogy lengyel földön miként öntötte le vízzel az asztalához tolakodó lengyeleket és zsidókat.

Stílusában Malártsik József kifogásolja, hogy tele van latinizmussal. Olyan művel szemben, mely nemsokára háromszáz éves lesz, nem helyezkedhetünk ilyen természetű kritikai álláspontra. Csak saját korába beállítva és kortársaival összehasonlítva ítélnéjük meg. Igaz, hogy bőven akad Kemény János nyelvében accusativus cum infinitivo-s szerkezet („kit maga is vétkesnek lenni megismert"⁴⁷) és sok más latinizmus is, de ez egyáltalában nem feltűnő abban a korban, amikor az irodalmi nyelv nagyrészt latin, s mikor a magyar művek nagy része is latinból való fordítás. Ami feltűnő Kemény Önéletrajzában, az épen egyszerű, világos kifejező módja. A világosság kedvéért néha kissé hosszadalmassá is válik.

Az egész önéletrajzon érzik, hogy írója nem magára erőszakolt kötelességből, de kedvtelésből ír; még akkor is, ha emlékirásával gyakorlati célokat szolgál, maga az írás önkielégülést okoz neki. Jóleső kényelmesség árad el stílusán, mely nem annak az írónak hosszadalmassága, ki nem tudja magát rövidebben kifejezni, de azé, ki a leírt dolgokat írás közben újra átéli és örül nekik vagy búsul miattuk. Ebből az újra átélésből következik stílusának természetes közvetlensége olyankor, mikor családi vagy más intim élményre emlékezik. Meghalt testvéréről megemlékezve szeretetteljes hangon szól s bensőséges sorait így zárja be: „...egyébiránt az is mostan talán velem együtt raboskodnék.”⁴⁸ Ilyen érzékenyülést nem egyszer találhatunk emlékirásában, de sohasem pesszimista elkeseredést vagy épen jajgatást, mint annyi kortársánál; csak egy helyen van a sötét világnézetnek nyoma, a mű címében, mely így kezdődik: „Ez boldogtalansággal teljes világra származásomnak, abban töltött nyomorúságos életemnek és annak nehéz folyása alatt forgott némely nevezetes dolgoknak...” etc. Ez azonban nála nem meggyőződés, hanem csak üres formáság. Majdnem minden emlékirat ilyen kesergő bevezetéssel kezdődik, természetes, hogy ezután konvencionális formává válik. Egyébként az ilyen magántermészetű elbeszéléseiben több a derű, mint az érzékenyülés. Ilyen pl. az a rész, melyben a boritalról ír: „Mert, hogy igazán megírjam, az atyám igen jámbor, tökéletes, de barátságos és víg természetű nyájas ember vala s az magyarai roszt szokás szerint, mihelt barátit s idegen embereket kaphatott, igen elidőgált velek, noha mindenkor a borital után betegeskedett.” Megírja, hogy ő reá is ragadt e természet: „...bezzeg én is minden borital után megkornyadoztam és ha ma dánom dá-

⁴⁷ Id. kiad. 139. l.

⁴⁸ Id. k. 13. l.

nom, holnap valóban bánom bánom volt.⁴⁹ Jókedve néha mások rovására pajzansággá válik. Így ír pl. egy vén leány rokonáról: „Ez másik Péter mondatott Nagy Kemény Péternek, kinek voltak két leányi, Kátát nagy főrendek vették, hetedik honn aggván, pápistává és apácává lött nyavalyás (hihető nem igen képes személy lehetett és desperatio fecit monialem.)⁵⁰

Szereti a példákat, ezeket pedig nem mindég a bibliából meríti, mint ahogy ebben az időben legtöbb stilisztának egyetlen forrása a biblia, hanem erdélyies észjárással maga találja ki őket. Egy beszédelem idején azt mondja Bethlen Gábornak: „Hallottam, némely nyughatatlan elmék azt vizsgálják, hogy helyesen lött volna, ha Isten az embereket úgy formálta volna, hogy lábainknak ikrái szárainkon lettek volna, mert nem mást, hanem szárát szokta az ember megütni, melyet lába ikrája fölvevén, ily ártalmas nem lött vona: viszont hogy az embereknek szívek iránt tükörök teremtettek volna, láthatták volna egymás szívét: de bölcs az Isten minden cselekedetiben és az teremtésben. Kérdé az fejedelem: azt mire említeném? Mondám: mert ha nagyságod az táboriaknak szíveket mostan látná, egy óráig sem merészelne nagyságod közöttük maradni.⁵¹

Személyeit néhány szóval úgy jellemzi, hogy olvasója teljes képet kap róluk. Horvát Istvánról pl. csak két tulajdonságot mond, mégis élénk varázsolja: „Azonban Ersekújvárat Buquoy generálisászár ármádjával megszállotta, melynek segítségére előljáróban Horvát István *részeges, de igen vitéz* embert, messzi hadainak generálisát bocsátván.⁵² Kétségtelen, hogy jellemzései néha elfogultak különösen a katolikus emberekkel szemben. Sógoráról nyilatkozik ilyen protestáns efogultsággal: „Basa István sógoromnak Basa Tamásnak bátyja volt, de lator, másik bátyja hasonló áruló ember vala, Basa Péter, mindenik pápista ember, de elfajultak; mert mind atyjok jámbor böcsületes ember volt, mind öccsök az említett Tamás evangélikus jámbor ember.⁵³ Serédi Istvánról hasonló okból nyilatkozik rosszakarattal: „ki nekem jóakaróm vala ugyan színnel, de realiter senkihez sem sincerus, nem is volt világon oly barátja, kit mindjárt lerágalmazni kész nem lett volna, nem hogy egyebeket, de fejedelmeket, maga háza népét s az mi nagyobb, maga religioját leszólotta.⁵⁴ Bethlen Gábort egész élete folyamán mint eszményképét tünteti fel. Kritikát azonban róla is mond. Egy veszített csata után így jellemzi a fejedelmet: „Itt az fejedelem ily alkalmatlanul cselekedék (az minthogy nem is vala hadakozáshoz született ember semmi természetiben); hogy nyilvánvalóvá tevő az hadak közt, hogy ő az ellenséggel szemben való harcot nem akarna tenni...⁵⁵

⁴⁹ Id. k. 15—16.

⁵⁰ Id. k. 5. l.

⁵¹ Id. k. 325.

⁵² Id. k. 39. l.

⁵³ Id. k. 25. l.

⁵⁴ Id. k. 289. l. —

⁵⁵ Id. k. 324. l.

Kemény János nemcsak jó katona és író, de államférfi is volt. Mint ilyen részt vesz az államügyekben, szónokokat hall, maga is szónokol s részese annak az erdélyi politikai életnek, amelyet egyrészt a kis emberek intrikái, aljas árulásai és érdekhajhászásai töltenek be, másrészt pedig nagy egyéniségek, nagy koncepciójú államférfiak irányítanak. Erdély történetében párhuzamosan halad ez a rosszakaratú és önemésztő kicsinyesség a nagyvonalúsággal. Ez a kettősség magyarázza talán, hogy míg Erdélyben indul a legtöbb nagy magyar pálya, addig épen Erdélyben okozzák ezek a kicsinyességek a legtöbb letörést. Ennek a nagyratörésnek külső megnyilatkozása a pátosz. Mai napig is jellemzi az erdélyi embereket valami aprólékosság és a mellett hirtelen lendülettel feltörő pátosz. Mikó Imre gróf bevezetése, melyet az Erdélyi Történelmi Adatok kiadásához ír, iskolapéldája az erdélyi köz- és magánéletet, irodalmat és minden szellemi megnyilatkozást kísérő pátosznak. „Nem dicsőségre vágyom, — írja — használni akarok. Nem babér után kapkodom — lelkem örömét nemzetem történeteiben keresem. Nem a jelentől fordulok el, — a multhoz vonzatom kegyeletet tisztelettel. Időmet kívánom bétölteni, munkásságomat hasznossá tenni a hazának, melytől mindenemet vevém s melynek minde-nemmel tartozom.“ „... Tízszor essünk el s míg történeteink állnak, újra fölkelhetünk. Omoljanak össze a nemzet multjának tisztos boltozatai s mi romjai alá temettetünk...“⁵⁶ Nem hamis pátosz ez, de élő valóság, amelyet részben a történeti események mozgalmassága termelt ki, s mely ha előtör, a multhoz, a történethez fordul s onnan merít táplálékot. Hatása a stílus emelkedettségében mutatkozik. Ez a pátosz magyarázza meg az emlékirásokban is a sok szónoki elemet. Kemény János is szívesen idéz nevezetes párbeszédeket. Ilyenkor a legnyugodtabb hangból hirtelen lendülettel egészen más hangnembe csap át. Ez magyarázatul szolgálhat részben talán arra a vádra is, amelyet Deák Farkas vetett fel és be is bizonyított, hogy szereplői szájába el nem hangzott beszédeket ad; Deák Farkas többek között Pázmánnyal folytatott beszélgetését tartja meg nem történtnek. Nem lehetetlen, hogy a pátosz, mely történeti jelentőségű pillanatokra való emlékezőskor elragadja, saját érzelmeit és lelkesedését a szóban forgó személyre viszi át. Idézzünk erre vonatkozóan egy jelenetet, melynek leírásában valószínűleg szintén több a pátosz és ékesszólás, mint ahogy ez a valóságban lehetett: „Seregéből kijűvén az Alaj bék párducz bőrsőn, deli katona szerszámban és öltöztetett jó lován kérdi: Hol vagyok s melyik az az úr, ki én helyettem zálog leszen? úgy monda. Én is seregemből kirugaszkodván megfelelek, hogy én vagyok, s egymással kezet csapván, azután a többi is, egymás mellett elmenének, mi amoda, azok ide.“ ... „Másodnapon pedig az táborra kivivének audien-tiára és az vezér elsőben is azt kérdé: Hány fejetek nektek arra, hogy ti hatalmas császár ellen fegyverrel jöttetek, hatalmas császár földét megfúrtátok?“ ... „Kire én is felelek: Nem hatalmas császár ellen, hanem az ki régi császároktól adatott athname ellen mi reánk

⁵⁶ Mikó id. kiad. I. k. II. III. l.

fegyverrel jött, szabadságunk, törvényünk ellen magát erővel fejedelemmé csinálni akarta, az ellen szabadosok vagyunk magunkat oltalmazni, mert mi fegyvereinkkel szolgáló hivei vagyunk hatalmas császárnak...”⁵⁷ Egy-egy tárgyilagosan elmondott részt szónokias lendülettel zár be. Pl. Bethlen Gábor jellemzése után így kiált fel: „Óh vajha avagy ne született avagy örökké élt volna!”⁵⁸

A szónokiasság kedvelése magyarázza azt is, hogy az emlékiratokban sok az idézés s ebből következnek az ügyesebb stilisztáknál, kik a kísérő mozzanatokat is megírják, a mozgalmas drámai jelentek.

Rozsnyai Dávid önéletírása címen adja ki Nagy Iván⁵⁹ annak a néhány évnek történetét, amely tulajdonképpen eredetileg nem készült önéletrajznak. Külön közli az 1664-iki évkönyvet „Abafi Mihály Érsek-úJVár alatt” címen. Nem lehetetlen, hogy az „önéletírásból” hiányzó 1664—5—6—7—8. évekből ez az 1664-i. Ugyanis miért tekintsük hiányszónak azt az évet, amelyről írt, és miért írta volna kétszer is meg ennek az évnek történetét?

Életének csak bizonyos meghatározott részét szándékozik elbeszélteni, amelyiknek különös jelentőséget tulajdonít. Erre világosan utal a kezdet: „Le akarván írnom török deákságomnak alkalmatosságával való bujdosásimat s azokon bokros nyomoruságimat — — —” etc. A török deák tiszte az ő korában nem elsőrangú diplomáciai megbízatás; Rozsnyai is a nagy politikai eseményeknek csak külsőségeit írja le. Hosszasan sorolja fel a törököknek vitt és azoktól kapott ajándékokat. Szubjektivitást is csak annyiban kölcsönöz művének, amennyiben a leganyagibb természetű sorsfordulásait megírja: „És így nekem megmarada ötven aranyacska, mellyel lón negyedfél száz tallérom, de amíg portán mulatánk, Isten ötszázra is kitölté nem öröme azoknak, kik itthon sok kárvallásomon igen örültek, kiért Isten áldassék.”⁶⁰

Színes képben mutatja be I. Apafi Mihály fogadtatását a török fővezér által. Rozsnyai annyira benne él a diplomáciai formaságokban, hogy azoknak nagy fontosságot tulajdonít s élénken írja le az idegen udvarban szerzett élményeket: „Küldte itt urunk ő nagysága is ajándékot a fővezérnek, készpénzt kétezer aranyat, id est aur 2000, hat szürke festett farku lovakkal és azokhoz illendő igen szép háموkkal, igen szépen Erdélyben, Brassóban készült törökforma hintón feljűl angliai posztóval borítva, belől penig matériával bélelve, ezüstös szegekkel és arany prémeekkel czikornyázva. Item hat paripákat is... Az paripák egyik öltöztetve, az másik csak pokróczczal vala.”⁶¹ Festőien szemlélteti Apafi Mihály megjelenését: „Mikor urunk ő nagysága az fővezérrel szemben lőn, királyszín köntös vala ő nagyságán rövid mentében nuszttal hosszún régi forma gallérossal, és oldalra kötött karddal vala az szembelétel.”⁶²

⁵⁷ Kemény János id. kiad. 281. l.

⁵⁸ Id. k. 145.

⁵⁹ Mon. Hung. Hist. II. VIII. Nagy Iván: *Rozsnyai Dávid történeti maradványai*.

⁶⁰ Id. k. 355. l.

⁶¹ Id. k. 365.

⁶² Id. k. 365.

1664-i emlékiratában több a szubjektivitás, több a keresetlenség s ennek tulajdonítható, hogy egy-egy odavetett megjegyzéssel egész kis jellemképet rajzol. Gazdájával, Haller Gáborral, szállást keres, végre helyet találnak: „Itt megszállánk egy *dér-dur* gazdánál, de *fele-sege* részéről *emberséges* *gazdasszony*nál.”⁶³

Különálló rész, de ennek az évnak leírásában a legfőbb részt foglalja el, a naplóíró Haller Gábor megöletésének története. A hűséges szolga mély fájdalomával írja le Haller főkövetnek tragikus végét. Fájdalma meglágyítja darabos stílusát, s amit különben soha nem tesz meg, éles kritikával igyekszik bemutatni, hogy I. Apafi Mihály tudtával, sőt annak akaratából s nem pusztán a török miatt kellett Hallernek életét vesztenie. Nagy óvatossága ugyan nem engedi meg, hogy egyenesen vádoljon, de bizonyítékai befejeztével így ír: „Ezekből *concludáljon*, akinek kell, Erdélyben *halt-e* meg Haller Gábor vagy Törökországban?”⁶⁴ Természetesen ez a titokzatos befejezés még inkább növeli a tragédia leírásának drámai hatását. Ő is, mint a XVI. századbeli Mindszenth, a tragikus véget misztikus előjátékokkal készíti elő. Gonddal színezi ki a jelenetet, amelyben Haller efogatását megelőző napon Rozsnyai bemegy reggel urához és elmondja rossz álmát. Hallerrel folytatott párbeszéde akkor is biztossá tenné előttünk a nap gyászos kimenetelét, ha különben nem tudnók, hogy Haller Gábort valóban orvul vesztették el. Mikor Haller útra készül, azon töprenkedik, „hogy szolgálai elállottak mellőle, rövid, de hosszú misteriummal azt felelé az aga, hogy nem kell igen sok, elég szolga fogna ottlenni, ahova hívják, mely szón, mint *praevidus*, nagy ember, annál inkább *commoveálódik* és *nyugtalan*kodik.”⁶⁵ A végső kimenetelt sem úgy adja tudtunkra, hogy egyszerűen megmondja panaszos szavakban a halálhírt, hanem megjátssza a jelenetet, amint az neki tudomására jutott: „Én *térülék* s *nézék* be a sátorba s há látom, hogy egy turba fel vagy on metélve s körülötte egy falka levél öszve ronc solva, tépve áll rakásban és noha hozzá nyulnom nem vala szabad; mindazáltal távolul is megismervén, hogy keresztény levelek és írások, mindjárt megdobbának s vőm eszembe, hogy egyáltalában nincsen jó dolga az urnak; mert azok a levelek övéi voltanak s nem volnának in ea forma, ha az urnak nyavalyája nem volna.” Majd a főtölmácsához megy érdeklődni: „Kérdem, ha tudna-e az úr Haller Gábor felől valamit? monda: nem tudok; Mondék: fejét vették; szeméből könnye kicsordulván monda: ma néki, holnap nékem, egy emberetek vala Erdélyben, azt is elvesztétek.”

Láthatóan meghatja Rozsnyait ennek a jelenetnek emlékezetbe idézése s mégis nem sokkal kevesebb fájdalommal mondja el, hogy: „Több között az szegény úr, még az fejedelemmel együtt háló szállásán főzetett volt egy öreg konder káposztás húst az útra, azt megadván,

⁶³ Id. k. 367. l.

⁶⁴ Id. k. 382. l.

⁶⁵ Id. k. 375.

az sok török melegítetlen hapsolni s hordani kezdék; arra minthogy mi is tél-tul én is vágyok vala, minthogy olyat régen nem ettem vala azt gondolván, hogy nekünk vetik, benne disznóhúst lenni inték... stb.⁶⁶ Azonban, bárhogy furfangoskodik, nem lesz övé az óhajtott káposzta.

Dékány István fontos jelentőséget tulajdonít az emlékiratoknak, mint forrásmunkáknak. Kiemeli, hogy azok gyakran individuális álláspontot jeleznek a világ nagy eseményeivel szemben⁶⁷. Az ilyen természetű emlékiratokat képviseli nálunk Apor Metamorphosisa és Rettegi emlékiratának egy része. A világgal való szembehelyezkedés — amint arra Horváth János Apor művével kapcsolatban rámutatott⁶⁷ — a *hagyománymentésben* nyilvánul meg.

Altorjai báró Apor Péter Metamorphosis Transylvaniae c. műve⁶⁸ (1738) azok közé az emlékiratok közé tartozik, amelyek csak egy bizonyos tárgykörre s nem az író egész életére vonatkoznak. Apor e művét már öreg korában írja. Ez a mű valóban az emlékezés irodalmába tartozik: öreges elfogultság mindennel szemben, ami új, és kedves visszaemlékezés az elmúltakra. Különös, hogy a mindig Habsburg-támogató Apor-család egyik tagja éppen abban az időben kel ki a „nájmódi” ellen, amikor Erdély utolsó fejedelme, II. Apafi Mihály, Bécsben már meghalt és a Habsburg-uralom Erdélyben megerősödik. Az emlékirat lényegét híven fejezi ki címe: az emlékezetből való merítést, a várvat, amely a multat erőszakkal is vissza akarja tartani, ha más-kép nem lehet, az emlékezetben megrögzítve, és a határozott oktató célt: „Metamorphosis Transylvaniae, azaz Erdélynek régi, együgyű, alázatos idejében való gazdaságából e mostani kevés, cifra, felfordult állapotjában koldusságra való változása. Melyen amint életében sohasem kapott, hanem Erdélynek régi, alázatos együgyűségében holtig megmaradott, úgy a következő maradvainak örökös emlékezeteire irt le hazája felfordult állapotján szánakozó új haza-fia és gyökeres székelő Báró Altorjai...” stb.⁶⁹

Tartalom szerint osztja fel művét cikkelyekre. Az első címe: „Oka ezen írásnak.” Ez az egész mű tartalmát, hangulatát és irányát, mely mind a hagyománykultuszt célozza, magában foglalja: „Kedves maradvaink! — írja Apor — ezen régi erdélyi módot és szokást sokat gondolkodtam, ha deákul írjam-e le vagy magyarul? Végtére, hogy tisztában és értelmesebben az dolgokat kitehessen és a maradvaink is jobban megérthessék, eltökélém magamban, hogy magyarul írjam. Oka pedig ezen írásomnak az, hogy mivel ab anno 1687, az mely esztendőben az német legelsőbbben bejőve, azoltától fogva látom minden esztendőben új mód, avagy amint a német mondja *nájmódi* vagyon, úgy hogy

⁶⁶ Id. k. 376—7.

⁶⁷ Dékány István: *A történettudomány módszertana*. 1925. 27—28. l.

⁶⁷ Horváth János: *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig*. 1925. 13. l.

⁶⁸ 1739-ben versben is megírja ugyanezt a művét.

⁶⁹ Kiadta Kazinczy Gábor 1863-ban. Mon. Hung. Hist. II.

mentül inkább szegényedünk, annál nagyobb titulusra és cifrább, paszamántos köntösökre vágyunk és már az atyáink szokott eledelit meg sem ehetjük, ha csak német szakácsunk nincsen és különbnél külön drága étkeket nem főz...“ Részletesen írja le fejezetenként az öltözködést, az étkezést és más régi és magakorabeli szokásokat. Aranyos színben látja a „régí“ világ erkölceit s a régi „igaz módi“ megmutatására elbeszélésébe apró történetkéket iktat be. Ezek a kitérések, ha nem is hitetik el az olvasóval, hogy I. Apafi Mihály idejében volt az aranykor, de az emlékirat olvasását érdekessé teszik. Petki Farkasról írja: „...ifjú legénységében szekérben lovakat fogatott, egy-néhány csicsai asszonyokat, leányokat egyben gyűjtött, felülteti az szekérben őket, maga lesz a kocsis, hogy Szeredában vigye az sokadalomban őket, ezt pedig nem bujaságból cselekedte, mert akkor időben jámborabb volt mind férfi mind asszony, leány mint most; hanem csak tisztességes tréfából s maga multságából.“ „Kivált az Székelységen, mikor valamely nemes urfi vagy nemes ifjú legény vígan volt s táncolni akart, leküldött az faluban, az falusi leányokat esszegyűjtette, az házhöz felvitette, viradtig is tisztességesen eltáncoltanak; még hogy legkisebb bujaság esett volna is, soha hire helye sem volt.“⁷⁰

Az ő familiájában esett meg, hogy vendégségben egy bocskoros, zekés embert asztalhoz ültettek: „Azt látván Petki István magában csak törődik, miért kellett asztalhoz, kivált olyan elé ültetni az bocskoros, zekés embert; igen vígan vadnak ugyan asztalnál, de mikor felköltek asztaltól, nem álhatja Petki István, hanem félen hívja Apor Lázárt és kérdé tőle: Bátyám uram, miért kelle az hitetlen számár, zekés, bocskoros embert asztalhoz ültetni, kivált oly elé? Felele Apor Lázár: Azt öcsém uram azért, hogy én bocskorban, zekében is meg szoktam becsülni az nemes embert; az ha megszegényedett, bocskorban, zekében van is, igaz, ős nemes ember, szép, értelmes ember; az kik utána ültenek, azok ki tegnapi, ki tegnapelőtti nemesemberek. Akkor mond Petki István: Tanolék ma bátyám uramtól (Apor Lázártól), sőt teljes életében mások előtt emlegette, Petki István, mit tanolt volt Apor Lázár bátyjától; s nem is emlegette pedig csak, hanem meg is tartotta. Adná Isten, hogy ma is vigyáznának a szegény, érdemes, régi familiákra, de mint vagyon dolga az régi familiáknak, kérlek, keservesen observáld.“⁷¹

Különös élenkség, lendület, drámaiság még ezekben a közbeékelte történetekben sincs, nem is arra igyekszik Apor. Lassú tempójú, öreges elmerengés a régmulton, melynek, mégha érdekességével el is szórakoztat bennünket, célja nem a szórakoztatás: „Gondolom — így fejezi ezt ki Apor — ezen utolsó két három históriácska nevetésre való; de bizony nem nevetésre; hanem nagy oktatásodra vagyon kedves olvasóm...“⁷²

⁷⁰ Id. kiad. 419—20. l.

⁷¹ Id. kiad. 420. l.

⁷² Id. kiad. 420—21. l.

Rettegi György emlékirata (1718—1767) hasonló Aporéhoz s a hasonlóság épen a régi szokások leírásában olyan feltűnő, hogy gyanut kelt, nem Apor volt-e közvetlen mintája? Rettegi nem említi mintái között Aport, de ez még korántsem zárja ki, hogy ne ismerhette volna a még akkor kéziratban lévő *Metamorphosis*-át. Ezt a két emlékirat írásának ideje sem zárja ki; Apor 1738-ban fejezi be, Rettegi pedig azt a részt, amely talán rokonságban van Aporéval, 1785-ben írja. Rettegi emlékiratának nagy része tulajdonképpen nem egységes mű, de kisebb-nagyobb időközökben a beírás megjelölésével írt napló. Az egészről azonban, ha bevezetését elolvassuk, azt sejtjük, hogy eredetileg egységes emlékiratnak szánta írója. Ameddig el nem jut a történetek leírásában saját koráig, addig egységes, évekre felosztott emlékirattal van dolgunk. Olyan évek történetének elmondásában, amelyekről nincs sok mondanivalója, azokhoz sem időben, sem tartalomban nem tartozó részként csatolja a régi szokások leírását. Az említett bevezető sorokban úgy tűnteti föl, mintha főcélja ezeknek a régi szokásoknak megőrzése lenne, holott az egész műben ezek aránylag a terjedelmet illetőleg nem foglalnak el jelentékeny részt: „Minthogy gyermekségemtől fogva — így ír a bevezetésben — szerettem mindenféle írásokat olvasni, akár historiák, akár egyéb írások lettek légyen is, sőt csak egy privatus embernek mások által hozzája küldött levelit is nagy aviditással szerettem olvasni, ha kivált régi volt, annál inkább, ha valami nevezetes dolgok dietim vagy csak annuatim valakitől feliratván kezembe akadtanak, sok historiáknak inkább szerettem olvasgatni, mert abból mind az akkori szokásokat közönségesen, úgymint temetéseken, lakodalmakban, keresztelőkben, religionak, ország dolgainak, emberek szokásainak s egyéb házi dolgoknak módját (amint most szokták hívni) ezen hazában lakó népek között kitanulhattam, melyeket a mostanival összevetvén sokakban álmélkodásra méltóképen különbözöknek találtam; hogy én is azért az én maradékimnak (ha Isten megtartja) ezen következő írásomat és occurentiákat általadhassam, leírtam mindez hazában, sőt másutt is történt dolgokat, amennyire végére mehettem, megírván. Elsőbbben is születésemnek napját és óráját; azután felneveltetésemet etc., minden dolgaimat az jelen való napig; melyre vettem példát egy Havasalyi István nevű. nemes Kolozsvár megvében Papfalván lakott embertől, ki is az elmúlt saeculumban élvén, 1644. és 1645. s 1646. esztendőkbeli írása kezembe akadván, sok holmit tanultam benne, jóllehet nagyobbára csak a maga privatumát írta le naponként inkább, nem az akkor is történt nevezetes dolgait. Én pedig az magam privatum esett dolgaimat, hanemha valami curiositásnak okáért, nem mind írom le, hanem csak azokat, amelyet a posteritas is unalom nélkül olvasand...” etc.⁷³

Látjuk, hogy ez a disztinkció művének még időközönként bejegy-

⁷³ *Rettegi György emlékiratai*. Kiadta Torma Károly. Hazánk, 1884. Torma megjegyzi, hogy Havasalyi István emlékirata még ismeretlen.

zett részeit is elválasztja a periódikus emlékirásoktól, amelyekbe írójuk a napi életnek minden tartalmát lehetőleg belesűriti. Családi történetének elmondása közben többször hivatkozik a posteritasra. Bár ismételten hangsúlyozza, hogy csak a fontos dolgokat írja meg és e szempontot figyelembe is veszi, mégis épen mint Kemény János, Apafi és a többi emlékirók, nagy jelentőséget tulajdonít annak, ha valamijét elveszti vagy ellopják.

Máskor felsorolja a halottakat rövid, de kerek jellemrajz kíséretében s a teljesség kedvéért elmondja azt is, amit családjukról tud. Ebben szintén mintául szolgálhatott neki Apor, ki öregsége „terhinek könnyebbítésére“ írja a „Syntagma et syllabus mortuorum“-ot és a „Syntagma vivorum“-ot. Cserei Mihály is versbe szedi kortársai névsorát s azt saját élete folyásának történetébe beleszővi a „Synopsis mutationum notabiliorum...“ etc. c. művében.⁷⁴

Majd az összes magasabbrangú tisztviselők neveit egybeszedi. A külföldi hírek beírása is a napló sablonhoz tartozik, amelyeket „Most ezek az újságok“ címmel gyakran feljegyez. Az emlékiratnak van egy latin része is, mely az 1738–40. évi török háborúra, Rákóczi József-re, a francia-porosz hadjáratra, Erdély adózási és katonállítási viszonyaira vonatkozólag tartalmaz adatokat.

Emlékiratának értékes része a már említett régi szokások leírása. Nagy rokonságot mutatnak a régi öltözetek, étkezések, lakodalmak leírásai az Aporéval. De ez a rokonság természetes, amennyiben mindketten közös tárgyról és ugyanazon időről írnak. Magából a két szövegből Apornak, mint irodalmi mintának hatása, nem mutatható ki. Rettegi esetleg csak a gondolatot vehette tőle, hogy megörökítse az elmúlt idők szokásait. Ha a tárgyban sok is a hasonlatosság a két emlékiró között, a tendenciában, amellyel írnak, annál több az eltérés. Míg Apor az új világ új erkölcei ellen táplált érzelem készletű írásra s ennek az új szellemű világnak külső megnyilatkozását, az „új módit“, szidalmazza, addig Rettegi György, ha elmereng is azon, hogy régen hogy volt, az újjal nem helyezkedik szembe. Rettegi csak az emlékezet kedvéért írja le a régit és az újat szinte kedvteléssel örökíti meg. Ezért nem is szól hosszan, mint Apor tette, írásának okáról; egyszerűen így ír: „Nem akarom kihagyni ezen írásból, hogy micsoda módi volt az én értemre az emberek között, midőn tudniillik én az világot megkezdtem ismerni.“⁷⁵ Máskor meg üresen hagy valamennyi helyet azzal a megokolással, hogy oda majd valami hírt fog beírni. Később ugyanerre az üres lapra ezt írja: „Minthogy semmi olyas dolog nem következett, hogy üresen ne maradjon ez a kis papiros, azt írom ide, hogy in hoc anno 1763. kezdének némelyek viselni fejér, vagyis hamúszínű berke és másféle fekete bárányszőrű süvegeket s cifrán pántlikával összekötve úgy, hogy mikor akar, leeresztheti, eddig is volt, de posztóból volt a külső része stb.“

⁷⁴ Br. Apor Péter verses művei és levelei. Mon. Hung. Hist. II. 86–87. k.

⁷⁵ Id. k. 293. l.

Aporhoz hasonlóan ő is megállapítja, hogy „veres fazékból sokan ittak az urak közül, de most mind üveg poharakból isznak még az nemes renden lévők is.” De Retteginél legfeljebb egy kis fejszóválást érezhetünk néha és nem azt a heves kitörést, amellyel Apor kel ki pl. a kristálypoharak ellen. S ami épen különös: Retteginél a régi és új szokások összehasonlítása olykor az új javára dől el: „Felette igen gyönyörködtek az emberek a felettébb való boritalban úgy, hogy némelyek addig ittak, hogy meg is holtak bele, egyesek egymást erőltették, két három hétig is elittak, torbészoltak egymás végtében; de most nem úgy vagyon: akármilyen conversatióban is ritkán lát az ember részeg embert, az is, ha megjőzanodik, ha csak orcája vagyon, nagy szégyennek tartja, hogy részeg volt, a szegény embert bár ne lássa valami úri ember részegen, mert annak bizony részeges, korhol lesz híre-neve; és így a mostani aestasban ez az egy legdicséretesebb, hogy az ki jó hírét-nevét akarja megtartani, az részegeskedésről le kelle mondania.”

Azok a stílusbeli sajátságok, amelyeket az emlékiratokban a történeti elem és az emlékezés teremtettek meg, talán legszebben tükröződnek Cserei Mihály historiájában. Írásmódjában egyesül az igazat mondó történeti eseményeket megörökítő író és a magán élményeire visszanezítő emlékiró tulajdonsága. Az elsőnek főtörekvése bebizonyítani, hogy igazat ír, ezért sok beszélgetést és elhangzott mondást idéz; ehhez járul a pátosz, amely az esemény nagyobb történeti jelentőségét hangsúlyozza. Az eseményeknek lehetőleg élethű ábrázolása a kísérő jelenségek és az idézetek segítségével s az ehhez járuló pátosz eredménye bizonyos drámaiság. Ezekbe a történeti jelenetekbe lopja be Cserei, mint fontosságban másodrangú részt, saját gyermekkorának történetét és ifjúsága élményeit. Ezeket a magánérdekű visszaemlékezéseket, ellentétben a történeti részek pátoszával, közvetlen, csendes hang jellemzi. Annak a törekvésnek, amely hű történeti képet akar rajzolni egy korról s a szereplő személyekről, eredménye a jellemkép. Cserei históriája gazdag érdekes jellemrajzokban is. Párbeszédes jelenetei — bármennyire a megtörtént, igaz eseményt akarják ábrázolni — a saját fogalmazásai. Az ő érdeme a párbeszéd naiv elképzelése és őszinte pátosza. Pl. az érsek, Széchényi György, nagy haraggal így szól Leopoldus császárhoz: „Miért kell felségednek ártatlan vért ontani? nem fél-e Istentől?” A császár azt felelé: „Apám ne szóljon kegyelmed többe, mert nincsen haszna.” Az érsek annál inkább felgerjedvén, kezit égre felemelé s nagy felszóval kiálta: „Száradtak volna meg ezek az én kezeim akkor, mikor a magyar koronát Felséged fejében tették vala! Valóban szép híre-neve leszen Felségednek az egész keresztyén világ előtt.” És el sem búcsuzván a császártól az ajtón nagy fúriával kimegyen.⁷⁶

Igen jellemző Cserei írásmódjára az a jelenet, amelyikben Teleki Mihály ráveszi Béli Pált Bánffy Dénes megöletésére: „Teleki Mihály

⁷⁶ Cserei id. kiadás. 48. l.

felkel és térdre esik Béli Pál előtt s kezét az ég felé felemelvén azt mondja: „Esküszöm az élő mindenható Istenre, aki idvességemet úgy adja meg, életemet, feleségemet, gyermekeimet úgy boldogítsa, hogy én uram kegyelmednek igaz, tökéletes barátja és szolgálja vagyok. És mivel, hogy tudom Bánffi Dénesnek minden intencióját, hogy kegyelmedet egész házával együtt el akarja veszteni, azért jelentem meg kegyelmednek: ha maga életét, gyermekeinek, feleségének megmaradását szereti, praeveniálja a magára következő veszedelmet és subscribálja ezt a ligát... stb. Béli Pálné, minthogy okos, gyanós asszony vala... alattomban igen lassan az ajtóhoz mene és fülét a kolcs lyukához tartván, noha csak suttogva beszélnek vala be az urak, megérté, hogy Bánffi Dénes felől beszélnének és a kolcs lyukán benézvén, meglátá, hogy az ura előtt Teleki Mihály térdre esett. Megijedvén az asszony, kiáltani kezdé: „Uram, szerelmes Uram, szivem uram, ne adj hitelt a Teleki Mihály szavainak, mert bizony megcsal és elveszít tégedet is.“ Amazok odabe conturbálódván, felkel Béli Pál, megnyitván az ajtót, mondja feleségének: „Eredj dolgozdra, ha asszony vagy“; amaz pedig annál inkább kezdé könyörögni: „Szivem, uram, a hatalmas Istenért, ne higgy ennek a gonosz embernek: mert hallám én, hogy Bánffi Dénes ellen akar most ingerelni; de ha azt elteheti általad láb alól, bizony tégedet is elfogat. Vajh ki jól ismerem én Teleki Mihályt; ne hidd, akármit esküdjék, mert nincs nála jó lelkiismeret; itt vagyok, ha megölsz is, lássad, de nem javallom dolgotokat!“ Teleki Mihály elszégyelvén magát, nagy haraggal monda: „Ha az én feleségem ezt cselekedné vala, kivenném a szemét is az agyából...“⁷⁷

Az egész Bánffi ügyet hasonló mozgalmassággal írja le. Ehhez hasonlóan, a mozdulatok figyelemmel tartásával örökít meg minden szerinte jelentős eseményt. Jellemzéseiben a lélektani háttérrel is figyelembe veszi. A lelki rugók keresésével magyarázza és teszi élénkké jellemképeit. Élénk lélektani megfigyelésre vall a fejedelemasszony arcképe. Leírja Cserei, hogy Teleki Mihály a fejedelmet is izgatja Béli ellen: „...a fejedelemasszony penig megmondhatatlan gyűlöléssel vala Béli Pál ellen, mert Teleki Mihály sok esküvésével elaltatta vala, hogy nem ő volt oka a Bánffi Dénes halálának, hanem egészben csak Béli Pál; sőt azonkívül is Béli Pálnéra nagy nehézsége vala, mert kevély pompás asszony lévén, ritkán udvarolja vala a fejedelemasszonyt, mikor néha-néha udvarhoz megyen vala is, mentől cifrább köntösei valának, azokban öltözködik vala, kevélyen úgy mutogatja vala magát, melyért a több úri asszonyok is irigykednek vala reája; sőt a fejedelemasszony mivel egészségtelen, száraz asszony vala nem is gyönyörködék soha a pompás öltözetekben; ha magánál szebb úri-asszonyt látott, mindjárt a fejedelmet kezdette tőle féltetni, amelyért gyakran úgy meg is verte a fejedelem, ha mások ki nem vették volna kezéből, talán meg is ölte volna.“⁷⁸

Találóan jellemzi Apafi Mihályt a halálakor: „Igy hala meg a

⁷⁷ Id. kiad. 78. l.

⁷⁸ Id. kiad. 90. l.

jámbor Apafi Mihály, aki papnak lett volna alkalmasabb, mint fejedelemnek; nem volt neki semmi gondja az ország dolgaira, ha valami dolog occurált is, csak azt mondotta: „Lássák az urak ő kegyelmek, amint Teleki uramnak teczik.“

Bethlen Miklós népszerűtlenségének okát is a lélektani háttér segítségével magyarázza meg: „Bethlen János és Bethlen Miklós bölcs discursusokkal s voxokkal az egész ország elméjét a magok teczésére hajtánák, járulván az is hozzája, hogy a több Bethlen urak is, noha egy familiából valók volnának, Bethlen Miklóst gyűlölnék, melyre maga is nagy elméjét kelleténél inkább becsülvén s másokkal becsültetni akarván a több Bethlen fiaikat, kiknek esze nem érkezik vala a Bethlen Miklós elméjéhez, contemnálja vala.“⁷⁹ A többi Bethleneknek pedig egy-két szóval rajzolja meg jellemét: „A Bethleni urak Mikes Kelemennel együtt a fejedelemhez bemennek és a nagy hűségnek álорczáját viselvén a magok istentelen praktikájok előtt, a fejedelemnek mondják...“⁸⁰ A jelzőhalmozás is megszokott jellemzési mód Csereinéél, különösen ha valakit rossz oldaláról akar bemutatni. A „*praedán*“ hízott gonosz ember gróf Pekri Lőrinczről írja, hogy „Bejövén Erdélyben... a vármegyéken, székeken olyan nyomorult, idétlen, tudatlan, magával együtt bujdosó tekergő tiszteket constituála, akik nemhogy a haza törvényei szerint tudták volna az igazgatást, még csak nevét sem tudta jól leírni némelyik közülük...“⁸¹ Gyakran idéz nemcsak állítólag elhangzott beszélgetéseket, de oklevélrészleteket, leveleket is. Az idézésnek Cserei valószínűleg meggyőző és gyönyörködtető erőt tulajdonít. Erre vallanak azok az érzékeny sorok, melyekkel Zrínyi Péter levelét bevezeti: „A rab uraknak megizenik az udvarból, másnapra halálhoz készüljenek. Látván a szegény Zrínyi Péter nem lehet különben, meg kell hálnia, egy szép levelet íra a feleségének, melyet szóról szóra, rövid lévén leírtam, mert gyönyörűséges az olvasásra.“⁸²

A történelmi események kapcsán alkalmat talál, hogy saját emlékeit közvetlen modorban beleszőjje Históriajába. Saját emlékeinek bekapcsolásával a történet többi részét is életszerűbbé teszi. Béli Pál rabságba vitelét írja le pl. „Ezekre már én is jól emlékszem, jut is eszemben mivel az atyám szállásának ablakából épen ahol Béli volt fogva, oda láthatni minden este, nagy felszóval könyörgött Béli Pál és azt a zsoltárt: „Kegyelmezz meg Úram nekem, mert az ember igen kerget engem“ etc. nótával elmondotta; sőt összel szőlőt és baraczkot hozván Béli Pál számára, nekünk is küldött s én a hugommal, Borberkinével az ablakon ettük; s meg is téptem vala a hugomat, mert igen mohón eszi vala a szőlőt s nekem keveset hagyott; a szegény úr meglátván a maga ablakából újabban küldé egynehány gerezd szőlőt s megizené, hogy ne verekedjünk, mert többször nem küld szőlőt.“⁸³

⁷⁹ Id. kiad. 88. l.

⁸⁰ Id. kiad. 89. l.

⁸¹ Id. kiad. 365–66. 11.

⁸² Id. kiad. 49. l.

⁸³ Id. kiad. 82. l.

Hermányi Dienes József emlékirata (1758) tisztán az emlékiró magánéletével foglalkozik. Közérdekű események csak akkor kerülnek emlékirásába, ha az író életével szorosan kapcsolatosak. Családja történetét akarja megírni, ezért az emlékirat nagy része atyja életével foglalkozik. Élete alkonyára érve, nem akarja, hogy családjának története feledésbe merüljön s ez készteti írásra: „Minthogy már életemnek hatvanadik évébe béléptem s enyedi deákságomnak első eszten-deitől fogva is egészséges ember nem voltam; már pedig az idő mellé járult a köszvény, lábamnak kiorbáncosodása s egyebek: nem halasz-tom tovább leírni életemet s abban mind a jót mind a gonoszt, melyek eddig én reám jöttek Istentől.“⁸⁴ Ez a kezdet a vallomások bevezeté-sére emlékeztet, de további része nem hasonlít a vallomásokra: csak külső és nem lelki élményeit mondja el; vallásos szellemben ír, de ez a vallásosság nem oly fokú, amely önmagában írásra késztetné. Az azonban valóság, hogy életének egész tartalmát akarja emlékirásába fog-lalni. Atyja életét összefüggő történetként beszéli el valószínűleg családi följegyzések és hallomások alapján. Néha ő is hivatkozik arra, hogy hallotta, amit elbeszél: „Néha az édes atyám úgy megkoplalt, hogy egész hónapig sem volt olyan ebédje vagy vacsorája, melyről azt mond-hatta volna, hogy: „No most jól lakám, amint ezt nem egyszer hallot-tam magától.“⁸⁵ A családban sokszor emlegetett hagyományos törté-netek nyoma látszik meg a régmúlt dolgok aprólékos felsorolásán. A legjelentéktelenebb részleteket sem hagyja figyelmen kívül. Ez a rész-lekezés elvonná a fontos eseményekről a súlyt, ha ezek az események ma is még fontossággal bírnának. A mi szempontunkból ez az írásmód nem csökkent, de növeli az emlékirat értékét: stílusát közvetlenebbé, szemléltetőbbé teszi. Elmondja, hogy apja miként bujdosott el hazul-ról és ment Közép-Ajtára iskolába; még azt is tudja, hogy „felkeres-vén az iskolaházat üle a kemence alá egy kis tűz mellé.“⁸⁶ Hasonló pontossággal tudja, hogy atyjának miből vettek „fekete posztó togát“ s hogy „annak sem vala bérlése“.⁸⁷ Jellemzései legtöbbször csak a külső tulajdonságokra vonatkoznak s inkább a különös, mint a min-dennapi tulajdonságokat szereti megírni. Rozgonyi János professzor-ról írja, hogy benne „két csudálatos singulare volt: egyik hogy a czi-gányt nem szenvedhette házában s maga előtt és panaszát soha meg nem hallgatta; második, hogy semmi marhabelet, kolbász vagy hurkát nem ett.“⁸⁸

Legszébb részei *Hermányi Dienes* emlékiratának elbeszélő feje-zetei. A mesék stílusát jellemző símasággal emlékezik vissza a meg-történt eseményekre. Elbeszélő részeinek nyugodtságát nem zavarja meg felkiáltásokkal, prózai felsorolásokkal, de ez stílusának nem szín-

⁸⁴ *Hermányi Dienes József emlékirata*. Sajtó alá rendezte Kelemen Lajos. Minerva-könyvtár. Cluj-Kolozsvár. 1925.

⁸⁵ Id. kiad. 12. l.

⁸⁶ Id. k. 9. l.

⁸⁷ Id. k. 17. l.

⁸⁸ Id. 21. l.

telenséget, hanem összhangot ad. Az élénkséget a szemléltető jelzők pótolják, melyekben stílusa bővelkedik. Különösen jellemzők e tekintetben azok az emlékek, melyek nem valódi élményben, a személyes tapasztalatban, de a sokszor hallott elbeszélésekben gyökereznek. Ilyenek a saját gyermekkoráról és atyja életéről elmondott történetek. Ilyenek a családi dolgok, amelyeket otthon számtalanszor hallhatott, amint atyja a „régi időkre“ visszagondolva emlegetett. Ezek a hagyományos történetek megbújnak a gyermek fantáziájában, s mikor hatvan éves korában íráshoz fog, a gyermekkori emlék frissességével elevenednek meg tolla alatt. Ilyen annak a jelenetnek rajza is, melyben a mester keresi atyját, ki — mint már említettük — megszökött hazulról. „Ki házához érkezvén s a gyermeket sohul nem találván s a városban is hijába kerestetvén, a harangot félre veré és a scholastikusokkal s a néppel keresni indula; de az édes atyám az erdő mélyéből nézi vala, hogy másfelé mennek s ingyen sem akadtak útjába. Megbátorítván magát, néki indula az egy magyar mélyföldnyi szélességű erdőnek napenyészet előtt egy jócska idővel ilyen gondolattal, hogy ahol elsetédek, ott meghál egy fa alatt s az Isten megtartja. El is mehetett volna nagy messze, de kellő kies, virágos tavaszi idő lévén, kökörcsin és narcissus virágokra találkozik az erdőn s azokat addig szedi, mint gyermek, míg béesteledik. De meg nem retten azon vadakkal bővőködő erdőn is, hanem midőn le akará magát vonni egy fa alatt, meglátja, hogy távul tűz világol. Azért az ágakon, bogakon mindaddig mendegél, míg odaérkezik és látja, hogy ott sok ökröpásztor gyermekek vannak letelepedve s az ökröket is ott fektették meg. A gyermekek közül ki nagyobbacska, ki kisebb volt; némelyek pedig akkorák, mint ő maga az atyám, de ifjú legény közöttük nem volt egy is. Ezek a bujdosó, ruhátlan gyermekek magukhoz hívják és turóval és szalonnával és kenyérrel kínálják, jól is tartják.“⁸⁹

e) A vallásos elem szerepe.

(Pietizmus.)

Az emlékirókat nemcsak a történet dolgok megörökítésének vágya készteti írásra. Nagyon sok emlékirat szülője az írónak tudatos vagy sokszor öntudatlan törekvése, hogy magát a világ, önmaga vagy Isten előtt igazolja. Azok az emlékirások, amelyeknek céljuk írójukat a világ előtt valamilyen határozott vád alól felmenteni, az *önigazoló* iratok. Ezek rendszerint jelzik is önigazoló céljukat s ezeket az emlékiratok külön fajtájaként tárgyaljuk. Számosabb az olyan emlékirat, amelyben az író nem tudatosan és nem határozott vád alól mentegeti magát. Sokszor nem is mentségről, de önmagakeresésről van szó. Az emlékiró nem védekezik valami vád ellen, de egész életével bizonyosságot akar tenni ártatlan voltáról. A belső számonkérés természetesen csak úgy történhet meg, ha az író saját magát igyekszik megismerni: előáll a lelki-

⁸⁹ Id. kiad. 7. l.

ismeretvizsgálat s ettől már csak egy lépés a vallásosság. Minden emberben, ki élénk lelki életet él, megvan a vágy, hogy ezt a benső életet valamilyen módon kinyilatkoztassa. Kinyilatkoztatásra készíti a szabadulás érzése, amelyet a közlés után érez (gyónás), és a közlés által elérni vélt igazoltság. Az ilyen természetű megnyilatkozás formailag *vallomás*, tartalmilag *vallásos*. Vallásos, mert az önmagába merülés az ember Istenhez való viszonyának boncolásához vezet s az ilyen fajta elmélkedés legtermészetesebben a vallásban nyerhet kifejezést. Ebből következik, hogy a *vallomások mindég vallásosak*. Mihelyt nem vallásos, már nem lehet vallomás, csak politikai vagy más, tárgyában közérdekű s a köznek írott beszámolás. A vallomások történetében a legkülönbözőbb vallásos irányok megnyilatkozását találhatjuk meg. A vallomás műfaja kiválóan alkalmas bármilyen vallásos megnyilatkozásra. E mellett meg kell állapítani, hogy vannak olyan vallásos irányok, amelyek a vallomásnak különös fejlődési lehetőséget nyújtanak. Kutatnunk kell tehát, hogy Erdélyben a XVI., XVII. és XVIII. század emlékiratai milyen vallásos áramlatokba kapcsolódnak be.

A legelső emlékiratokban, azoknak legprimitívebb kezdeteiben vallásos szellem nyilatkozik meg. Ez összefügg nagy részben az irodalmi termékek vallásos jellegével. A katolikus középkorban a „hivatalos” irodalmat az egyházi emberek írják, a vallás és egyház szolgálatában. A reformáció kora a katolikus középkortól öröklő az irodalomnak ezt a felfogását s így az írott műveket továbbra is a vallásosság sorolja a „tudós” azaz irodalmi művek közé. Természetesen — s talán a reformáció is ad lökést ennek a folyamatnak — a vallásos és profán idővel mind világosabban ketté válik. Az emlékiratokban ez a kettéválás e három század folyamán még nem megy végbe. Sőt éppen azt tapasztaljuk, hogy eleinte a hasznos feljegyezni való (tehát profán tartalom) naív összhangban egyesül egy-egy vallásos fohással, s csak a XVIII. században találunk túlnyomóan vallásos tartalmú emlékiratokat. Ennek oka abban rejlik, hogy a reformáció kezdetlegesebb, XVI. század eleji alakjában nem teremt olyan intenzív lelki életet, mint másfél század múlva, mikor az ellenreformáció kiváltja a még benne szunnyadó erőt. A reformáció kezdete Erdélyben éppen úgy, mint máshol, és mint minden új vallás, az emberek tekintetét lelkiismeretük felé irányozza. Ez nem jelenti azt, hogy a katolikus vallás szellemében az önvizsgálat nincs éppen úgy meg, mint a protestantizmuséban. A katolikus egyházi élet azonban rövid időre, mintegy reakcióképpen a középkori nagy erő kifejtésre, hanyatlást mutat s ezzel párhuzamosan a hívők lelki élete is meglazul. Ebben a hanyatló korban lép fel a reformáció s ígér új utat Isten felé. Az új utat az új hit követői fokozott buzgalommal akarják lelkükben kiépíteni. Ennek eredménye a fokozott lelkiismeretvizsgálat s egyik legfontosabb írásbeli megnyilatkozása a *vallomás*. Az erdélyi emlékirásokban hiába keresnők a XVIII. század előtt az egységes, egész művet kitöltő vallomásokat. De a vallomás elemeit, a lélek vallásos megnyilatkozását már a XVI. századtól kezdve figyelemmel kísérhetjük.

A reformáció Erdélyben tünémenyes gyorsasággal hódít, de a lel-

kek átformálása nem történhetik meg lényegében olyan hirtelen, mint az egyház külső változása. A reformáció a metafizikai megismeréshez nagyon is racionális úton igyekszik eljutni; az erdélyi reformáció már kezdetben is magán viseli a racionális színt. A reformáció a teológiát népszerűsíti, minden hívő számára érthetővé akarja tenni és tudjuk, hogy a XVI. és XVII. században minden hívő hitvitázó is egyúttal. Mindenki számára mindent érthetővé akar tenni a biblián keresztül s csakis a biblia által; ez egy új, sajátos iskolaszínt teremt. Erről mondhatta Dilthey „So war über Nacht eine neue protestantische Scholastik wieder aufgeschossen, enger und kümmerlicher als je die katholische gewesen war.“⁹⁰

Ezzel a nagy elvbéli észszerűséggel szemben pedig a gyakorlatban a reformáció embere öröklő a középkori ember misztikus metafizikáját s annak egyik primitív megnyilatkozását, a babonát. Különös jelentőséget tulajdonítanak az álmoknak. Rozsnyai Dávid 1680 „Pünkösöd napjára virradólag“ álmot lát, ezt különös hosszadalmassággal mondja el s utána teszi: „Isten adja jóra“. Apafi Mihály, ki naplóját sürgönystílusban írja, a babonák, a misztikus jelenségek elmondásában aránylag a leghosszadalmasabb: „Április 9. Ismét új üstökös-csillag láttatott az égen és rettenetes nagy csuda, hogy öt holnapok alatt három látszott már.“⁹¹ Segesvári Bálint is feljegyz, hogy „In mense octobris láttatott egy nagy üstökös csillag majd egy egész hónapig napnyugat felé.“ S a hívő félelmével jegyzi fel, hogy 1609-ben „az várban az kőfalból vér forrott ki.“⁹² Hasonlóan ír Cserei Mihály Bánffy Dénes halála után: „... a bethleni templomban alacson módon eltemeték, s sok esztendeig a temetésnél való föld színén buzgott fel a vére.“⁹³ Cserei nemcsak nem találja a vallásossággal ellentétesnek a babonába vetett hitét, de egyenesen kapcsolatba hozza azzal: „Ebben az esztendőben nagy és példa nélkül való üstökös-csillag láttatott az égen... Sokféle jövendőlést hallottam akkor felőle, de az utána következett nagy változások megmutatták, Isten mit akart azzal jelenteni...“ „De már közelget vala az erdélyi fátum, melyet Isten sok jelekkel praesagiáltatta... stb.“⁹⁴ 1799-ben pedig így ír: „Szörnyű és irtóztató csuda dolgok történének mindenütt Erdélyben ebben az esztendőben. Itt Brassóban húsvét északáján a bolgárszéki oláh templomban egy crucifixuskép vérral verítékezett, azután egynéhány napokon az egyik szeméből hirtelen jött a nedvesség, melynek nézésére magam is elmentem...“⁹⁵ Kemény János is hisz az omenekben: „Midőn azért Désről Lápos vidéke felé mentünk volna mint a nyári időben, egy faluban csűrben kerülvén asztalhoz, szinte asztalnál ülven, egy része leszakada, csaknem oda burita, kit rossz omennek tartottam.“⁹⁶ Bethlen

⁹⁰ Wilhelm Dilthey's *Gesammelte Schriften*, II. B. *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation*. 1914. 247. l.

⁹¹ Apafi naplójának id. k. 90. l.

⁹² Mikó id. k. 170. l.

⁹³ Cserei id. Hist. 85. l.

⁹⁴ Id. k. 127. l.

⁹⁵ Id. kiad. 440. l.

⁹⁶ Kemény id. Önéletírása. 218. l.

Miklós olyan komolyan veszi álmait, hogy feleségválasztásban is álma tanácsát követi. Idősebb Czegei Vass György is nagy jelentőséget tulajdonít a rendellenes jelenségeknek. Rettegi pedig így ír: „Hallatlan és emlékezetre méltó dolog, hogy ezen közelebb elmúlt 1762-ik esztendőben, amennyi csikót csikóznak, mindeneknek lófogai vannak, úgy a bornyuknak is...” „A baglyok Szebenben úgy szóllanak, mint valami vad erdőben s amint bizonyosan referálják, nagy bővséggel különbönbeféléképen szólnak.”⁹⁷ Halmágyi, akit minden tekintetben különös józanság jellemez, kételkedik a csodás jelekben, de még ő sem szegül határozottan ellenük. Mikor Fogarast a szászoknak átadják, így ír: „...Mely nap és az előtte való hét napokon igen sűrű, nagy esők és patatok exundatioja lön. A pater franciscanus akkor reggel requiemet mondott, a kutyák az udvar közepén nagy gödröt ástak, némelyik ordított; midőn a thesaurarius onnét elment, három lovát az útban a szél megütötte etc., melyek noha apróságok és előttem semmit sem tesznek, de mások consequentiákat akarnak belőle kitekerni.”⁹⁸

A babonát a protestáns racionalizmus köszörűje lassanként lekoptatja. Azonban a középkori vallásos élet misztikuma újra éled a protestáns vallásosság egyik legjellemzőbb megnyilvánulásában, a pietizmusban.⁹⁹

A protestáns pietizmus főcélja a bűnbocsánat elérése, ennek eszköze az öngyakorlás, az eszköz azonban hovatovább öncéllá válik. Így a pietizmus átmenti a protestantizmusba a középkori miszticizmust. Payr Sándor szerint nálunk a pietizmus nem jelentett forradalmat, az egész mozgalom szelid lefolyású és mentes minden dogmatikai szőrszálhasogatástól. Payr olyan türelmességet tulajdonít a pietistáknak, mely néha már a „vallási indifferentizmus gyanujába keveri őket.”¹⁰⁰ Nálunk e pietizmus az egyházi életben valóban nem jelent forradalmi mozgalmat, mert attól nem is különálló törekvés. A külföldön tanuló teológusok bekozzák Erdélybe tanaikkal, könyveikkel a pietista elveket, de ez úgy gyökerezik itt meg, mint a protestantizmus (főképpen a kálvinizmus) tartozéka. Hasonló ehhez a magyar janzenisták esete. Rákóczi Ferenc pl. a magyar janzenistákról, mint eretnekekről elítélően nyilatkozik *Vallomásában*, de a janzenizmus tanai térítik vissza (tudván kívül) a katolikus egyházba és annak köszönheti irodalmi inspirációját.¹⁰¹

A türelmesség mellett Payr azt is megállapítja, hogy a magyar pietizmus a vallásosságot a „gyakorlati életben akarja gyümölcsöztetni”; velejárója a házi istentisztelet s a „VII. pont szerint minden házigazda igyekezzék az ő házát Istennek templomul szentelni.”¹⁰² Lát-

⁹⁷ Rettegi id. k. 337. l.

⁹⁸ Halmágyi id. k. 199. l.

⁹⁹ Vö. *Die Entwicklung der deutschen Selbstzeugnisse* von Dr. Marianne Bayer Fröhlich. Ph. Reclam. 16. l.

¹⁰⁰ Payr Sándor: *Magyar pietisták a XVIII. században*. Egyháztört. Monogr.

¹⁰¹ Zolnai Béla: *Magyar jansenisták*. Minerva. 1924.

¹⁰² Payr id. m. 135. l.

juk, hogy azáltal mintegy jogot nyernek a gyakorlati életben a mások vallási életbe való beavatkozáshoz. Az erkölcsös élet, amelyet vallásos fanatizmussal sokszor a lemondás árán kényszerítenek magukra a pietisták, nem egyszer gögössé teszi őket. A predesztináció szerint az üdvösség eléréséhez nem elég a jámbor élet, szükséges a kiválasztottság. Minden jámbor életet élő pietista érzi magában a kiválasztottságot s ez még inkább növeli önértékét, gögjét, aminek következménye éppen a *türelmetlenség* a más vallásuakkal szemben. A türelmetlenség pedig leginkább a dogmatikai vitatkozásokban nyer kifejezést. A pietista emlékirók emlékirataikban nem elégszenek meg vallásos érzelmeik nyilvánításával, de vitatkoznak és minden emlékirat valóságos kátéja a kálvinizmusnak.

A vallásos megnyilatkozások sokszor nehézkesek, hiányzik belőlük a spontán feltörő áhitat, a lelkesedés helyét a protestáns racionalizmus eredményeképpen a reflexió foglalja el. Ezen a ponton tér el nemcsak az erdélyi, de minden más pietista vallomás a világirodalom első nagystílű vallomásírójától, Szent Ágostontól, aki pedig a legfőbb mintájuk volt. A mi szűk keretünkben is fontos szerepe van Szent Ágoston vallomásainak, mert kétségtelen, hogy közvetlen és más műveken át közvetítve hatott az erdélyi emlékirodalomra is. Szent Ágoston hatása nem a Vallomások írásának idejében, hanem a XVI., XVII. s XVIII. században érezhető az irodalomban.¹⁰³

Az emlékirók Szent Ágostontól tanulják a világ megvetését, de nem tanulják meg a világ szeretetét; tőle tanulják a bűnbánatot, de nem tanulják meg a bűnbocsátást; a pietista író bizonyosságul írja vallomását: nemcsak Istennek, de az embereknek is változatlan biztos hitéről ad számot. Szent Ágoston viszont, vallomásait írva emelkedik fel Istenhez, vallomást téve győzi le magában a kételkedést. Főkülönbség pedig, ami mindig fennáll Szent Ágoston vallomásai és a pietista vallomások közt, hogy míg Szent Ágoston külső életét csak lelki életének szükségszerű kísérőjeként kapcsolja be vallomásaiba, addig utánzóik nem lélektörténetet adnak, hanem az élet kicsinyes oldalait kicsinyes szempontok figyelembevételével írják meg s csak háttérül állítják hozzá lelki élményeiket. A mi emlékiróink bármennyire panaszkodnak a testi nyűgról, nem tudnak a földtől elszakadva felemelkedni, ezért hozzájuk nem is száll le Isten, hogy elrejtse előlük a hiábavalóságokat, mint Szent Ágostonhoz: „Sed posteaquam fuisti caput nescientis et clausisti oculos meos, ne viderent vanitatem, cessavi de me paulum, et consopita est insania mea. Et euigilaui in te et vidi te infinitum aliter et visus iste non a carne trahebatur.”¹⁰⁴

Szent Ágoston Vallomásaira mutat minden pietisztikus vallomásnak az az alapgondolata, hogy életünkkel Istennek tartozunk elszámolni. Isten megváltotta az embereket Jézus Krisztus által, a megváltott embernek pedig Isten dicsőségére kell élnie, vagy Szent Ágoston szavaival: „Ideo

¹⁰³ Vö. Th. Klalber: *Die deutsche Selbstbiographie*. 1921. 2. 1.

¹⁰⁴ Aur. Augustini Hipp. Episc. Libri XIII. Confess. Antverplae MDCCXXXX. 182—3. 11.

pro nobis Christus mortuus est, ut qui vivunt, iam non sibi viuant, sed ei qui pro ipsis mortuus est. Ecce Domine, facto in te curam meam, vt viuam, et considerabo mirabilia de lege tua. Tu scis imperitiam meam et infirmitatem meam doce me, et sana me: ille tuus vnicus, in quo sunt omnes thesauri sapientiae et scientiae absconditi redemit me sanguine suo.¹⁰⁵

Másik közös vonás: a pietisztikus emlékirások épúgy, mint Szent Agoston vallomásai, rossznak látják ezt a világot, semmi vigasztalót benne nem találnak; ha nem is egészen egy úton, de mindnyájan már itt a földön óhajtják megismerni a földöntúli világ boldogságát. Ez a vágy a pietistáknál nem teljesedik be s még elkeseredettebb pesszimizmust eredményez. Ez a pesszimista világnézet ráragad nemcsak a vallomásokra, de a kor más vallásos és világi írásaira is. Pesszimizmus a vallásos magánéletben, pesszimizmus a többi emberekkel és más nemzetekkel szemben, ez legtöbb emlékiratnak is jellemzője. A pesszimizmus még olyan írók művében is megjelenik, akiknek jelleme épen ellentétes a pietista életszemlélettel. Ennek a jelenségnek oka a konvencionális irodalmi formákban van. Ilyen szokás az emlékiratok síránköző kezdete, ahol szerencsétlennnek nevezik az írók azt az órát, amelyben e rossz világra jöttek. Így pl. Kemény János, aki tele van pajzán életkedvvel, a szokáshoz ragaszkodva így kezdi Önéletírását: „Ez boldogtalansággal teljes világra származásomnak, abban töltött nyomoruságos életemnek és annak nehéz folyása... stb.”

Ez az általános pesszimizmus kizárja az irodalomból a derűt, amely csak elvétve bukkan fel. Még Kemény János is, akinek Önéletírása pedig a legderüesebbek közé tartozik, a táncot „hiábavalóság”-nak mondja. Cserei Mihálynál a historia panaszos kezdete nem konvencionális formáság, de meggyőződés eredménye. Bevezető versében így mutatkozik be:

*„Aki pedig ezeket e könyvben foglalta,
Cserei Mihály a neve, kit sok buval láta,
Ez a rossz világ a napnak alatta.”¹⁰⁶*

Cserei művében a pesszimizmus mellett, a teologizáló, az Isten bosszúló ítéletét kereső s másokban rosszat látó pietizmust is szemlélhetjük. Ez a pietizmus alacsonyabb és elterjedtebb formája, ha szabad így mondanunk: népiesebb pietizmus. Az ilyen fajta pietisták nem a világosságot kérik Istentől, de az üdvösség mellett a földi igazságszolgáltatást is sürgetik. A más bajában nem a földi élet nyomoruságát, hanem Isten bosszúállását látják. Ezek a türelmetlen teologizálók, kikről az előbbieken szoltunk. Cserei Mihály megírja a nagyszöllősi ütközet szomorú kimenetelét; ahhoz a tényhez, hogy Kemény Jánosnak még holttestét sem találták meg, ezt az észrevételt fűzi: „Es így nem engedte az igaz ítéletű Isten, hogy koporsóba tétessék teste, mert teljes

¹⁰⁵ Id. 324. l.

¹⁰⁶ Cserei id. m. I. l.

életében gonosz ambitiosus, kegyetlen, vérszomjúhozó ember volt...¹⁰⁷ Cserei Székely Lászlót a Béldi halálában való részességgel okolja: „Megfizete Isten Székely Lászlónak is;“... „nagy kínokkal ifjú ember korában meghala Kolozsváratt. Mert az isteni büntetés, ha halad is, de nem késik és jobb Istennek engedni, mint Isten törvénye ellen urunknak istentelen parancsolatát véghez vinni.“¹⁰⁸ A haza nyomorúságának okát is elfogult protestáns szempontból nézi. Lajos király halálának leírásakor így kiált fel: „Igy fizete meg Isten mind a királynak, mind az uraknak, püspököknek, mert a szegény lutheránusokat kegyetlenül üldözik vala az egész országban, edictumot adván ki a király mindenütt Magyarországon: Lutheranos ubique igne comburandos. Ezt az igaz vallás-égető tüzet az igaz ítéletű Isten a püspök urak vérével oltá meg, a királynak száját penig, kinek szájából származott valaha az a kegyetlen parancsolat, a folyóvízzel tölté meg, úgy fojtá meg, s vagy akarák vagy nem, csak beplántálá Isten az igaz reformatiot az országba.“

A biblia állandó olvasása a pietisták stílusában nem marad hatástalanul s így a hosszasan jajgató s jelzőkkel halmozott mondatok mellett erőteljes hasonlatokra is bukkanunk. Cserei pl. Bánffy György erdélyi gubernátor halálát elmondva így kiált fel: „...azolta bizony olyak vagyunk, mint a pastor nélkül való juhok, mint az utczán való sár a kinek kell is, a kinek nem kell is, szabadon tapod bennünket.“¹⁰⁹

Cserei Mihály fiában, Györgyben, ez a vallásosság még teljesebb formájában mutatkozik. Végnélküli pesszimista sírásmokban jelentkezik vallásossága. Cserei György pietizmusa nem annyira befelé irányuló, saját lelkét kutató, mint inkább a külvilág ellen irányuló érzés. Azt a vallásosságot képviseli, amely minden másban ellenséget lát s imájában arra kéri Istent, hogy külső ellenségeitől szabadítsa meg. Tekintete annyira nem tud megszabadulni az érzéki világtól, hogy a menyország örömeit szinte érzékelhetően képzei el.¹¹⁰ Az a gondolat, amely minden pietista író-t kísér s *Bethlen Kata* vallomásaiban jut legvilágosabban kifejezésre, hogy Isten csak annyi megpróbáltatást mér az emberre, amennyit az elviselhet, Csereinél is megvan. A rossz termésről panaszkodván, így sóhajt fel: „Bizony az én sok keserűseim miatt talán kétségben estem volna, ha az Úr Isten nem őrizett volna és nem erősített volna, de nem engedi az Úr feljebb kísértetnünk, hanem csak amint elszenvedhetjük, ha az Úr megsebbetett erőt is adott ő Felsége az én mélységes sebeimnek elviselésére.“¹¹¹

Érdekes, vallomásszerű följegyzést találunk Auner Márton már említett diáriumban. Az 1678. évben mindössze háromszor ír bejegyzést. Az egyik minden konkrét eseményt mellőzve csak Istenhez kiált fel segítségért: „Anno 1678. die 22. Octobris. Oh keserves sokszori

¹⁰⁷ Id. kiad. 10. l.

¹⁰⁸ Id. kiad. 114. l.

¹⁰⁹ Id. kiad. 410. l.

¹¹⁰ *Diarium Vitae Aerumnosae Georgii Cserei Senioris de Nagy-Ajta 1755. consignari aptum.* Történeti Lapok. 1875. 295. l.

¹¹¹ Id. m. 324. l.

könnyhullatással való szenvedő napjaim között legkeservesebb és iszonyú szenvedő napom, melyben való keserűségem és az én sok bánatos szenvedésem Uram, seregeknek Ura Istene hasson fel már elődben mert jaj, jaj, ha elhagya én Istenem, majd kétségben esem, siess jöjj el, ne késsél én segédemem, oh Uram, oh Uram.¹¹² Ebben a kis fohászban benne rejlik a pietista lélek keresztmetszete: végtelen elkeseredettség, sok panasz, Istenhez való menekvés a földi bajok elől s Istennek türelmetlen segítségül hívása.

A vitatkozó s teologizáló vonás is megnyilvánul már sok periódikus emlékirásban. Bár protestáns hozomány, a laikus irodalomban a teologizálgatás természetszerűen átmegy a katolikus írók műveibe is. Nagy Szabó Ferenc pl. a maga katolikus szemszögéből igyekszik feltüntetni a protestantizmus terjedését; e mellett úgy mondja el a dolgot, mintha mindenről a lehető legjobban lenne értesülve. Szerinte Sánta Márton 1536-ban hozta be „Calvinus könyveit és tudományát.“ ... „ez avval keltette magát a tudatlan paraszt közösségnek: hogy ő néki bár ne legyen drágább köntösse, hanem csak aki száz pénzt érjen, mert úgymond nem illik apostoli embernek a drága ruha; ismét: ő néki fizetése csak annyi legyen, hogy legyen mit enni és innia. Azt a község megértvén, az olcsó praedicatori két kézzel kapták minden tudományával együtt... stb.“¹¹³

Paskó Kristóf portai követsége alatt naplót vezet, emlékiratát azonban csak emlékezetből írja. Naplóját nem ismerjük, csak összefüggő emlékirását (1668), melyben beszámol a Magyarországon és Erdélyben esett dolgokról.¹¹⁴ Vallásos pesszimizmusa hazafias pesszimizmusban olvad fel. A szomorú tartalomnak megfelelően stílusa is siránkozó, mondatai elnyújtottak, a szavak egymásutánja monoton, zeneiség nélküli hangsort alkot. Ilyen már a kezdet: „Ez mostani utolsó és szomorú ügyben az keresztyén és igaz magyaroknak gondolkodásra való rövid siralmas materia.“¹¹⁵ Reménytelen elkeseredettsége annyira megnyilatkozik stílusában, hogy azt még az erőteljes bibliás hasonlatok sem tudják elevenné tenni. Ezt jellemzik a következő sorok: „... a bűnért megharagolt Isten annyira az embereknek sziveket meg szokta keményíteni, avagy sötétíteni, hogy az ő reá bokrosával tóduló és sebes árvíz módjára elborító veszedelmet ugyan érezvén is eszében ne vegye az mint az próféta mondja: Verd te Isten ez népet, de ugyan nem fáj ő neki; és másutt jobban kifejezvén azt mondja: fülük vagyon, de nem hallanak, szemek vagyon, de nem látnak, lábuk vagyon, de nem járhatnak.“¹¹⁶

A bibliai hasonlatok, az országnak Izraelhez vagy Judeához való hasonlítása történetíróknál, emlékiróknál egyaránt a stílus hozzátartozójává válik. Szalárdinál azonban ez nem máz, hanem lényegbeli való-

¹¹² Id. kiad. Erdélyi Múzeum. 1903.

¹¹³ Nagy Szabó id. k. 34. l.

¹¹⁴ Szilágyi S.: *Naplók és emlékiratok a XVII. sz. 2-ik feléből.* Tört. Tár. 1890.

¹¹⁵ Id. 25 l.

¹¹⁶ Id. 25—6. l.

ság. Szalárdi krónikája, melyet a tapasztalati anyag túlnyomó része az emlékirások közé sorol, már címében kifejezi az író pesszimizmusát: *Síralmas krónika*. „Méltán hasonlítottatik és igen méltán — így panaszkodik Szalárdi — az mi szegény hazánkknak, Erdélyországnak és ahhoz tartozó részeknek állapota az Ízrael és Juda nemzetének azon istentől rendeltetett fejedelemségű igazgatás alatt való boldog állapotához, midőn azon igazgatások boldogul az ő igaz vágásiban viseltettek és azokból ki nem vetemedtek, ellenben boldogtalan sorsához valamihelyt azon igazgatások az ő igaz vágásiból vagy határiból kivetemedtek.”¹¹⁷ A tulajdonképeni összehasonlítás csak e nehézkes bevezetés után kezdődik.

A zsidókkal való összehasonlítás, ami azonban nem kizárólagos pietista, hanem általános protestáns vonás, a biblia hatása alatt olyan mérvet ölt, hogy sok vallásos író vagy prédikátor a magyarokat „választott” népnek nevezi. Gyakran kifejezi Szalárdi is ezt a gondolatot Historiájában és kifejezésre juttatja egyúttal azt a pietista felfogást, amely az isteni igazságszolgáltatást a földön keresi.¹¹⁸

A pietista vallomások közt a XVII. sz. végén legjelentősebb a Bethlen Miklósé.¹¹⁹ Ő Augustinusra, Petrarcára, mint irodalmi mintákra hivatkozik. De ez inkább érvül szolgál neki, hogy miért bátorodik ő is saját életét megírni, mintsem valóságos mintául. A nagyokra való hivatkozás mindég támasztékot ad, de Bethlen Miklós önéletírása az erdélyi családi diáriumok, családtörténeti feljegyzések, önvédelmi memorandumok s a protestáns vallásos irodalom hatását tükrözi. Petrarca, Augustinus legfeljebb mint távoli mintaképek lebeghetnek szeme előtt. Távoli példák, nem azért mintha nem olvashatta volna őket, de mert lényegében egyikből sem merit. Kérdés, ismerte-e Bethlen Miklós Szt. Agoston Vallomásait? Ismeretes, hogy már 1537-ben van Reguláinak magyar fordítása. Dézsi szerint huszonnyolc szerzetesrend fogadta el életrendül e szabályokat. Ez a széleskörű szent Agoston kultusz, ha nem is bizonyítja, de valószínűvé teszi a Vallomások elterjedtségét is.¹²⁰ Igen jellemző formája Bethlen Miklós Önéletírása a dilettáns irodalmi műnek, amely mindent egy műbe akar tömöríteni. Részletesen mondja el a vele és általa történt dolgokat, nagy gondja van arra, hogy semmi ki ne maradjon. De az eseményeknél még nagyobb súlyt helyez önjellemének sokoldalú megvilágítására. Közrejátszik itt a tudatos és öntudatlan önvédelmi elem is, mint minden önarckép megalkotásában. Amint arra rámutattunk, Bethlen Miklósnak már helyzetéből természetesen következett az önvédelmi írás. Igazolni akarta magát, de nem mint várnók egy meghatározott vád alól, amellyel őt a bécsi udvar illette és nemcsak vádlói előtt. A már idézett rész, melyben családjának meghagyja, hogy milyen körülmények közt bocsássák közzé ha-

¹¹⁷ Kemény Zsigmond adta ki Szalárdi János *Síralmas Magyar Krónikája* kilenc könyveit. Pest, 1853. Újabb Nemz. Könyvt. II. f. 8. l.

¹¹⁸ Lásd erre nézve Szalárdi id. kiad. 10. l.

¹¹⁹ *Gróf Bethlen Miklós Önéletírása*. Kiadta: Szalay László, Pest. 1858.

¹²⁰ Dézsi Lajos: *Szent Agoston Reguláinak magyar fordításai Coelius (Bánffi) Gergelytől*. 1900.

lála után művét, az is arra mutat, hogy egy egész élet történetével és teljes jellemének bemutatásával akarja ártatlanságát az utókornak bizonyítani. Ezt bizonyítják az ilyenfajta gyakori megjegyzései: „Ezt mint kiváltképen való nagy errort nagy furort szükségesnek ítéltam ad posteritatis informationem igazán megírni...”¹²¹ Hogy nem saját korának ír, az abból is látszik, hogy nem kívánja emlékiratát életében ki nyomtatni. Mikor bécsi fogságából kiszabadul, nem tér vissza Erdélybe; életében őt semmi sem igazolhatta az erdélyiek előtt, kik őt nem vádolták: de, ami annál rosszabb, félreértették. Maga az a tény, hogy nem tér vissza hazájába, mikor azt már megtehetné, nagy resignációra vall. Bethlennek, úgy látszik, ekkor már semmi várni valója nincs az élettől s hátralévő napjainak az ad tartalmat, hogy visszatekint a multakra; újra átéli a történeteket és saját személyiségének fejlődését megrajzolja. Másik ösztönzője az írásra, hogy lelki tartalmát megnyilatkoztathassa; ennek az ösztönzésnek eredménye az ön-életrajz 137 lapos „Előljáró beszéd“-e, amelybe egész életfilozófiáját, vallásos meggyőződését akarja belesűriteni. Szent Ágoston hatása kereshető esetleg ebben a vallomásszerű részben, de ez nem az Istenhez szóló spontán vallásosság feltörése, hanem beszámoló az embereknek vallásos érzelmeiről, s még inkább vallásos elveiről. Szent Ágostonra vall talán az is, hogy életének legintimebb részleteibe is pirulás nélkül avatja be az olvasót; de lényegében mégis tökéletesen ellentéte annak, mert míg Szent Ágoston bűnösségének tudatában, mint valami nagy gyónást vallja be Istennek legtitkosabb vágyát, — addig Bethlen Miklós életének legintimebb részleteivel is tiszta életét akarja bizonyítani, mind a saját, mind a világ szemében. Az ilyen cím, még ha külön nem is mondaná, Szent Ágostonra emlékeztet: „Ifjúságom bűneiről“ (XX. Rész). „Nem szégyenlem Augustinussal, Petrarcával megvallani ifjúságom mocskait és azok között az én Istenemnek körülöttem levő, majd emberi hitel felett való gondviselését — dicsőíteni álmélkodva...”¹²²

Bethlen Miklós az elbeszélő nyugodtságával írja meg „Ifjúsága bűneit“, s néha úgy érezzük, mintha csak az önéletírás teljességéért mondana el mindent. Semmi különösebb bűnbánatot és megindulást nem érzünk visszaemlékezésében, aminek részletes leírásához pedig egyedül csak a bűntudat jogosít fel. Mennyire eltér lényegében nagy példaadójától, aki hasonló tárgyú vallomását így okolja meg: „Recordari volo transactas foeditates meas, et carnales corruptiones animae meae: non quod eas amem sed vt amem te Deus meus. Amore amaris tui facio istud, recolens vias meas nequissimas, in amaritudine recognitionis meae: vt tu dulcescas mihi, dulcedo non fallax, dulcedo felix et securus: et colligens me a dispersione, in qua frustratim discissus sum: dum ab vno te auersus, in multa euanui.”¹²³

¹²¹ Bethlen M. id. kiad. 291. l.

¹²² Id. 351. l.

¹²³ Szt. Ágoston id. kiad. Liber II. caput I. p. 31.

Bethlennél ez azonban csak külső forma, mert más az a vallásosság, ami Szent Agoston vallomásait megteremti, s más az, ami az erdélyi emlékirók vallomásaiban megnyilvánul. Aránytalan bármelyik emlékiratnak Szent Agostonnal való összehasonlítása. Nem is egyenrangúak összemérését végezzük, mikor a kis arányú műveket egy velük össze nem hasonlítható rokon vallomással összevetjük. Csak azt állapítjuk meg, hogy mit vesznek át, jobban mondva, miben igyekeznek a világirodalom első, nagyarányú, mai napig is változatlanul hatalmas vallomását utánozni.

Bethlen Miklós vallásosságában a belső vallásos életnél nagyobb súlya van a vallás külső gyakorlásának. Szörszálhasogató hitvitázásba merül, s a kálvinista vallás főbb tételeit a vitatkozó heves ségével írja meg. Már a „Mentség”-ben megnyilatkozik ez: „Nincsen nekem egy nagyobb csodálkozásra való matériám, okom e világi nyavalyák s tévelygések között annál, mint tudta a sátán a keresztyén világot ez három dolgokra venni és vele ezeket elhíttetni: Hogy a boldog lelkek világi dolgokat, legalább a nekiek könyörgőknek könyörgéseket megtudják, megértik és Isten előtt való törekedéssel segítik, mert azt a tudományt sohasem a szentírásból, sem a sana philosophiából, sem a recta ratióból, sem valóságos experienciákból nem vehették, hanem némely szentírásbeli helyeknek nem értéséből, eltekeréséből, álmokból, ördögi csufolódásokból” stb.¹²⁴

Domináló elem a „recta ratio”; a pietista igyekszik a legnagyobb hit mellett is meggyőzni önmagát és másokat hite racionális voltáról. Bethlen Katánál találjuk meg a vallásos józanságnak hasonló megnyilatkozását, amit Bethlen Miklós így fejez ki: „De tovább álmélkodásra való dolog előttem ebben a megholtak tiszteletiben az, dato tisztelni vagy imádni, vagy segítségül is kell hívni a szenteket, miért nem igazítják imádságokat csak egyenesen azokhoz a lelkekhez az égbe, hanem azoknak csontját, porát, koporsóját, képit etc. háborgatják.”¹²⁵ Saját vallásában is mindég a kézzel foghatót emeli ki. Az Önéletírás bevezető részében rendszeresen fejtegeti a jó hír, a becsület erkölcsi értékét. Különös rendszeresség jellemzi ezeket a fejtegetéseket, szereti a pontos definíciókat. Ahogy vallási kérdésekben, mint egyedül helyest szögez le a protestáns egyház megdönthetetlen tanait, úgy erkölcsi tekintetben sincsenek kételyei. Az erkölcsi életre vonatkozó véleményeit is dogmaszerűen fogalmazza meg: „A becsület azért két féle; a minthogy az ember kettőből, úgy mint testből, lélekből áll: úgy vagyón testi világi a testtel vagy világi élettel együttjáró és ugyanazzal el is muló becsület, hírnév; és lelki állandó, és valamint a lélek, úgy az is halhatatlan, és azért és azt nemcsak az életben szereti, hanem elkíséri a más világra is szakadatlanul, változatlanul és valósággal.” Böven jellemzi az első és végül a vallásosságban látja a második, az igazi becsület lényegét: „Az állandó és valóságos becsület pedig nem ez, hanem a hit, az Isten a maga fiában az Úr Jézus Krisztusban szeretetre és méltónak ítélte...”

¹²⁴ Id. 5—6. l.

¹²⁵ Id. 6—7. l.

„E két becsület annyira jár egymástól, mint az ég a földtől. Nézd meg erre Esai 55., 89. ...”¹²⁶

Bethlen figyelme teljesen egocentrikus; ez magyarázza, hogy míg magáról a legkisebb vonást is feljegyzí (szakálláról, haja ősüléséről stb.), addig rövid, felületes jellemrajzot ír másokról s ezt is elég ritkán. Zrinyi Miklós egyénisége hagy aránylag legmélyebb nyomot lelkében, s ennek jellemzésében mégis több a közhely, mint az egyéni észrevétel.¹²⁶ Nyelvében két véglét uralkodik. A vallomás ünnepélyessége, a vallásos elmélkedés magasztossága nyelvének is ünnepélyességet és pátoaszt kölcsönöz. Viszont, mivel vallomásába mindenféle élettartalmát bele akarja tömöríteni, s azokat gyakran nem tudja a hétköznapiaságból kiemelni, nyelve köznapivá válik. Elmélkedései néha nemcsak pátoaszban, de hasonlatokkal tele költői nyelvben nyernek kifejezést. E hasonlatokban több az irodalmiság, mint a spontaneitás. Első olvasásra érzik, hogy legtöbb nem az ő meglátása, hanem latin irodalmi példák utánzása vagy legalább is utána élése. Idézzük az egyik legszebbet: „A napfény úgy világol a pokulárnak, mint a királynak; a setétben mindenik vak. A százezerből álló virágoskert nem szebb, sem szagosabb a királynak szemének, orrának; egy pokulár-furulya, mellette egy szép leány dudoló énekét nem haladja a király kápolnájának s minden kótás muzsikásának chorusa.”¹²⁷

Rettegi György emlékiratait a XVIII. sz.-ban hasonló vallásos szellem hatja át. A pietisták nagy szerencsétlenséget látnak a vegyes házasságban. Bethlen Katának egész életét elkeserítette, hogy első férje nem egy valláson volt vele. Rettegi is Isten különös kegyét látja abban, hogy nem más valláson lévő nőt vett el feleségül. Megunván az özvegyi életet, megkéri egy leánynak a kezét: „Igen, hogy sem személye sem maga viselése — írja — mivel igen lágy és suna vala szegény, nem tetszett, de szép jószágocskája lévén bizony csak elveszem vala” ... „de Isten áldja meg, nem jöve hozzám, mivel unitaria lévén, nem akarta vallását vátoztatni, én pedig jó lelkiismerettel Krisztus-tagadó mellé sohasem fekhettem volna.”¹²⁸ Rettegi is szükségesnek érzi, hogy vallomásában számot adjon hitéről, vallási hovatarozásáról s hosszú fohászbán ad hálát Istennek, hogy nem más vallásban született.¹²⁹ Vallásos élete azonban nem merül ki a teológizálgatásban, a konvencionális vallásos formulák alkalmazásában, hanem bensőséges vallásos életet él s jó és balsorsában Isten végzését ismeri föl. Azokon a lapokon, ahol vallásos életéről esik szó (elkülönítve a harcos egyházi szellemtől), pátoasza felenged és vallásos érzelmeit egyszerű szavakban fejezi ki.

Emlékiratát vallomássá teszi egyrészt a vallásos tartalmú közlések, másrészt az, hogy az író egész életének, főképen pedig egész jel-

¹²⁶ Id. m. 17—18. l.

^{126*} Id. m. 326. l.

¹²⁷ Id. m. 186. l.

¹²⁸ *Rettegi György emlékiratai 1718—1767-ig.* Kiadta Torma Károly. Hazánk, 1884. 212. l.

¹²⁹ Id. m. 218. l.

lemének hű rajzát igyekszik adni ez írásban. Önjellemrajzába önkénytelenül belevegyíti az önigazolást, mert bár semmi vád ellen nem kell védekeznie, mégis igyekszik magáról előnyös képet festeni: „Bátorságomat nem volt hol experiálhassam — írja a többi között — mindazáltal úgy gondolkozom, magam szelétől nem ijednék meg most is. Az igazat mindenütt szerettem kimondani, melyért nem is minden ember szeretett.“ Megírja még magáról, hogy gyűlöli a hamislelkűséget, segíti a szegényeket és más jó tulajdonságait. Gazdagsága nincs, mert amint írja: „generose“ szeretett élni: „De amellet: „cifra köntösben“ sem járt.¹³⁰

Bethlen Kata önéletírása nemcsak az emlékirodalomban, de az egész magyar irodalomban egyike a legfontosabb pietista írásoknak. A magyar pietizmus minden sajátága, amire eddig rámutattunk, megvan önéletírásában; ehhez járul egyéni vallásos hajlama, amely viszont teljesen önálló helyet jelöl ki számára az irodalomban. Művében, ha a külső inspirációkat keressük, elsősorban a családi hagyomány hatását kell látnunk. A Bethlen-család századokon keresztül jelentős politikai szerepet visz Erdélyben, soraiból jeles történetírók (Bethlen János, Bethlen Farkas) s a XVII. sz. legolvasottabb emlékirója (Bethlen Miklós) kerülnek ki. Föl kell tételeznünk, hogy családi diariumot e családban rendszeresen vezettek, mivel ez legtöbb nemesi családban általános volt. Nagybátyja, Bethlen Elek, könyvtárának katalógusában pl. határozott nyoma van a családi naplónak: „In quarto. Egy bekötött könyv, az kiben régi dolgokat írtattam az titulussa: Liber memorabilium diversorum rerum et temporum.“¹³¹

Bethlen Katánál a családi naplóírásnak hagyománya: vagyónak részletes, szinte leltárszerű felsorolása és a kijelölt tanítócélnak. Bár többször olvassuk, hogy művét okulásképen írja, ez inkább csak forma, mint lényeg. Főindítóoka a lelki szükség, mely túlfeszített lelkét vallomásra készíti.

Bethlen Kata könyvtárjegyzéke arra vall, hogy ismerte korának összes főbb vallásos és polemikus iratait, mind a protestáns, mind a katolikus részről. A XVIII. sz.-ban az övé egyike a legszámottevőbb főúri könyvtáraknak. Feltűnő, hogy a sok vallásos elmélkedés között nem találjuk Szent Agoston vallomásainak nyomát. Bethlen Kata Bethlen Mikóhoz hasonlóan nem is hivatkozik Szent Agostonra, mint irodalmi mintára. Mégis nem lehetetlen, hogy tüzetesen ismerte Szent Agostont. Az a vallásosság, amely önéletírását *vallomássá* teszi, nemcsak a hitvitákból merít ihletet. A szkolasztikus vallásmagyarázat mellett sok hely jut itt a misztikus, középkori szellemű vallásosságnak s a Szent Agoston-i rajongásnak. Külön tanulmány feladata lenne Bethlen Kata művének Szent Agostonéhoz való viszonyítása. Mi az adott keretben nem terjeszkedhetünk ki többre, mint annak a ténynek megállapítására, hogy bár külső nyomát nem találjuk annak, hogy Bethlen Kata olvasta volna a *Confessionum libri XIII.* c. művet,

¹³⁰ Id. 218. l.

¹³¹ Közli Lukinich Imre: *Egy erdélyi főúr könyvtára a XVII. sz.-ban.* Erdélyi Múzeum, 1901.

mégis formában és szellemben hatása érezhető. Föltűnő a hasonlatosság már az „Előljáró beszéd”-ben, melyet „a keresztyén istenfélő olvasóhoz” intéz. „Az ISTENNEK Böltessége mélylységes — írja Bethlen Kata — meglábbalhatatlan, Utai megtudhatatlanok; Itéletei végére mehetetlenek, az Emberi Elme azokat fel nem éri; az Isten tselekedeteit tsak tsudálja; de azt nem kérheti: Miért tselekeszed ezt vagy amazt?”¹³² Ugyanez a gondolat nyitja meg Szent Ágoston valloását is: „Magnus es Domine, et laudabilis valde, magna virtus tua et sapientiae tuae non est numerus.”¹³³

A pietista írók közül egyik sem fejezi ki annyiszor és olyan meggyőződéssel, hogy az ember célja a földön Istent dicsérni s hogy Isten az embert tulajdonképpen a maga dicsőségére teremtette, mint Bethlen Kata. Ennek az eszmének is Szent Ágoston a megfogalmazója s Bethlen Katánál mintha az ilyen sorok hatása visszhangzanék: „Tu excitas, ut laudare te delectet quia fecisti nos ad te; et inquietum est cor nostrum, donec requiescat in te.”¹³⁴ Hányszor szól ehhez hasonlóan Bethlen Kata is: „Mert Te tudod, minden szívnek Vigasztalója — így fohászkodik — hogy éltét az Én lelkem tsak azért kívánja, hogy ő tégedet Uram ditsérhessen; azért a mi legditsőségesebb Sz. Felségednek és az Én Tebenned örvendező lelkemnek leg-alkalmasabb lészen a Te hozzád való emelkedésre, azt tselekedjed Én velem; mert Testemet, Lelkemet, s Életemet egészszen Tenéked szenteltem; már akár éljek akár meghaljak. Én nem magamé, hanem az Én Meg-váltó URam JÉZUS KRISTUSomé vagyok.”¹³⁵

Érdekes az a fanatikus biztonság, amivel a pietisták nézik a hit dolgait. Ez a bizonyosság olyan mértékű, hogy egyikben sincs meg a vágy Istent megismerni, mert annak ismerése már természetesnek látszik nekik. Szent Ágoston, midőn az Urat dicsérni akarja, kétségbeesetten kiált fel, mert nem tudja, hogyan fohászkodik Istenhez, akit nem ismer: „Sed quis te inuocat nesciens te? aliud enim pro alio potest inuocare nesciens te. An potius inuocaris, ut sciaris?”¹³⁶ A pietista lelkek az egyház tanításában minden kérdésre megkapják a megnyugtató feleletet. Vallásos áhitatuk, sőt rajongásuk is egybe olvad az egyházi szabályokhoz való ragaszkodással. Így Bethlen Kata a vértanuk elszántságával ragaszkodik református egyházához s egész életét elkeseríti az, hogy első férje s az attól származó gyermekei katolikusok. Az első reformátorok hevével védi (a XVIII. században!) egyháza dogmáit s ugyanazokkal a racionális érvekkel, melyekkel a XV. és XVI. századbeli hitterjesztők. Bethlen Kata vallásosságának jellegét épen az ellentétes összetevő elemek határozzák meg: középkori misztikus rajongás s az újkori reformátorok racionalizmusa. Ennek a két

¹³² Széki Gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő Irásai és Levelezése 1700–1759. Kísérő szóval ellátta Szádeczky Kardos Lajos. Kiadja Grill Budapest MCMXXII. I. k. 3. l.

¹³³ Szent Ágoston id. kiad. 1. l.

¹³⁴ Szent Ágoston id. m. 2. l.

¹³⁵ Bethlen Kata id. k. 119. l.

¹³⁶ Szent Ágoston id. kiad. 1–2. l.

ellentétes elemnek eredménye a stílusa, amelyben a legemelkedettebb részek egyszerre száraz prózaiságba süllyednek. A középkori misztikusok vallásosságával kapcsolja őt össze az új pietisztikus aszkézis eszméje. Újabb vallási keretében a katolikus középkor aszkézise újra-éled. Lényege a régi: a földi élet mulandó, nem más az, mint siralom-völgy, előkészület a boldog, soha meg nem szűnő túlvilági életre. Az örök élet boldogságát annál jobban kiérdemeljük, minél többet szenvedünk a földön; ezt az eszmét szolgálja az aszkézis. Utóbb az aszketikus életmód öncéllá válik, az erkölcsös életmód fogalmával néha már egyesül s az aszkéta apáca vagy remeteségben élő barát önoélúan él aszkéta életet. A földi szenvedés már a földön érezteti a túlvilági boldogságot, az imádság, az önsanyargatás utóbb sajátos, misztikus lelkiállapotot eredményez, amelyben az aszkéta vallásos gyönyörűséget érez. A katolikus középkornak éppen úgy nem eredeti sajátja az aszkézis, mint a pietizmusnak. Koronként minden misztikus áramlatban és a legkülönbözőbb vallásokon belül más más formában jelentkezik. A különös csak az, hogy mivel az aszkézis mint a miszticizmus terméke az érzelmek pszichológiája és nem az értelem vagy akarat körébe tartozik: a józan protestantizmus keretében ez nem más, mint önellentmondás. Ez az önellentmondás jellemzi Bethlen Katát is; ez az oka, hogy odaadó vallásossága nem teremt harmóniát. Imáiban, melyekben az elragadtatottság érzelmét élvezi, annyira a földi dolgokkal törődik, hogy minduntalan ellenségeinek megbüntetését kéri: „Rontsd meg Édes ISTENem — így imádkozik — a Te Házadnak ellenségeit. Szaporítsd azoknak számokat, a kik a Te Szent Házadat ékesgetik: tartsd meg URam mind azokat, valakik a Te Ditsóségedet szeretik...”¹³⁷

Nyelve képekben gazdag; ez nem egyedül a biblia nyelvének hatása, hanem a misztikus lelkiállapotnak is. A misztikusok az extázist nem tudják szavakkal kifejezni s így konkrétan meghatározni, legfeljebb képekkel megközelíteni. Szenvédeit gyönyörűséggel viseli s hálát ad érte Istennek, mert csak ezen az egyetlen úton lát menekvést a földi bűnöktől Isten felé. Számtalanszor kifejezi vallomásában ezt a gondolatot: „Mostan érezvén magam hibáit — így tesz vallomást — gondoltam nem lehet az, hogy tsak hamar Én rajtam az Én mennyei Szent Atyámtól valami Atyai dorgálás ne származzék, mert szorosan vigyázott Én reám az Én Anyámnak méhétől fogva, tudom ezután is azon vigyázást félben nem hadja; és sokszor fohászkodtam fel, hogy akármely sujtolást vigyen véghez Ő Felsége Én körülöttem, tsak éppen azt éreztette meg Én velem, hogy közelebb viszen magához. Vigye véghez az URISTEN ezután is akár Élet akár Halál a maga Szent Munkáját Énbennem nyomorult bűnösben.”¹³⁸

Az aszkéták boldog átszellemülésével gondol a halálra és a halálról való elmélkedések ösztönzik a legszebb sorok írására. De hadd halljuk őt magát: „Te vagy egyedül az Én Lelkemnek Fő Java, Boldogsága és minden öröme, Te kivüllötted semmi Jó nintsen: Te veled

¹³⁷ Bethlen Kata id. kiad. 119. l.

¹³⁸ Id. kiad. I. k. 167. l.

pedig még a halálnak keserősége is kedves gyönyörűséggé válik, melyet is a Te ISTEN-i nagy Hatalmadnak ereje szerént En velem igen méltatlanul bé-vittél vala; de az Halálnak keserűségét oh melly nagy örömmé változtatád úgy, hogy nagy örömmel azt mondhassam: Hol vagyon Halál a Te fullánkod és Koporsó, a Te diadalmad?¹³⁹

Vallásos fanatizmusát, a halál misztériumában való felolvadást, és szerinte az egyedül üdvözítő hithez való ragaszkodását legjobban jellemzi az, amit unakaöccséről, Bethlen Sámuelről, ír. Miután a gyermeknek szülei elhalnak, ő nevelteti „ISTENnek Ditsőségére“. „A gyermek ISTENTől szép Elmével megáldatván — így jellemzi a kilenc éves fiúcskát — a mellett ritka Példájú Engedelmes“...bátran írhatom, hogy egész Erdélyben lévő maga idejű és rendű Ifjak fellett való Tudományban elő is ment vala, úgy, hogy én is magamat gyönyörködhetném véle ily gondolatokkal, hogyha az ISTENnek nem tetszett is, hogy én a magam gyermekeimben gyönyörködhessem eny nyiben, hogy magam igaz hitemben, vallásomban neveltethessem, ihol ebben az ISTEN bővségesen ki-pótola.“ Az ilyen forrón szeretett gyermeknek betegségéről értesülve nem esik kétségbe, hanem azért fohászkodik Istenhez: „hogy ő Felsége végye magához tisztán és ne engedje a Világtól meg-fertéztetni, minthogy a Jó ISTEN el-is vevé Martziusnak VII-ik Napján.“¹⁴⁰ Majd kedélyesen emlékezik rá, hogy ezzel a gyermekkel miként játszadozott: lefeküdt, mintha halott lenne és „oráltatott“ magának a nyolc-kilenc éves gyermekkel.

Gyakran részletezi mintegy újra átélve, újra szenvedve s egyúttal újra kielégülve elmúlt keserűségeit.¹⁴¹ A pietistáknál szokásos pesszimizmust ezek után talán nem is kell külön hangsúlyoznunk. Születésétől kezdve életének minden mozzanatát pesszimista sóhajjal vezeti be: „Születtem ez nyomorúsággal telyjes világra...“ így kezdi elmondani élete folyását. Házassági történetét is hasonlóan vezeti be: „Ez Én Lelkem keserűségét szerző Házasságom pedig e szerént ment végbe... stb.“ A hitvitázó hajlam ugyanolyan mértékben van meg benne, mint a bensőséges vallásosság. Vitatkozási hevében sokszor valóságos gyűlölettel ír a katolikusokról. Ha csak szerét teheti, profanizálja és nevetéssé teszi hitüket. Naiv igazságkereséssel igyekszik meggyőződni és másokat meggyőzni arról, hogy a „Spanyol Réz Keresztetské“-nek, „mellyet a Pápa kétszer szentelt vólt meg“, — semmi csodálatos hatása nincsen. Azt mondhatnók, hogy gyerekes kárörömmel élvezi, hogy a kereszt, amelynek a jégesőt kellett volna a házról elfordítani, kudarcot vallott. Komoly, legtöbbször borus elbeszélésébe nem is kerül derű, csak olyankor, ha a pápistákat kell megcsúfolni. Számos kis történetet mond el róluk s elbeszélő stílusa ezekben a részekben legélénkebb. Egy húsvétkor pl. így ír a pápistákról: „Én a Templomba mentem; elmentek ők is a magok Templomjokba, az holott hamar általesvén a Misén, a Templomból vissza mentenek, hosszas Böjtjök után alig vár-

¹³⁹ Id. kiad. 116. l.

¹⁴⁰ Id. kiad. 152—3. l.

¹⁴¹ Id. kiad. 4—5. l.

ták, hogy Húst ehessenek, késő volt az Ebéd készülését várni; hanem a Szentelt Ételhez tsak sietve leültek, a Szent Borból jól ittak, annyira, hogy mikor én a Templomból haza mentem, a sok szentelt Eledelekből úgy laktak volt, hogy a szent Kalátsal már egymást hajigálták. A szegény Barátot majd megütötte a Gutta bujában, hogy a szent dolgokkal ennyire vissza élnek; szedte mindenfelől a Bu-látott a szent Morsalélokat, hogy a tűzbe vethesse: eleget protestált, hogy kárhozatos vétek azt el-hullatni; de mint-hogy már jól laktak vólt, arra semmit sem hajtottak...¹⁴²

Feltűnő, hogy Bethlen Kata önmagáról nem fest sem előnyös, sem hátrányos arcképet. Amit magáról ír, az mind csak lelki életére és — itt megint a különös ellentét tűnik fel — vagyoni viszonyaira vonatkozik. Bizonyoságul szánja művét az embereknek, erre vallanak az ilyen sorok: „Hogy pedig Világi Életemnek le-írásában némelly Személyeket nevezet szerint ki-kellett írnom, magamon kívül, ezt a szükség így kívánta, mert különben *magam állapotját* is világosan leírnom nem lehetett volna...“¹⁴³ Ezt bizonyítják a részletes felsorolások, a rossz rokonok támadása, a pártfogóknak védelme; mégis Bethlen Kata Önéletírásának becsét az adja meg, amit spontán vallásos megnyilatkozásból *bizonyoságul ír önmagának és Istennek*.

f) Az önvédelmi elem szerepe az emlékiratokban.

(Mentségek.)

Az önvédelmi elem fontos szerepére az emlékirásban már rámutattunk. Az eddig tanulmányozott emlékiratokban ez az elem, ha nagy fontosságú is volt, csak burkoltan jelentkezett. Hátra vannak azok az emlékiratok, amelyeknek kimondott céljuk írójukat egy határozott vád alól felmenteni. Lehet, hogy pl. Kemény Jánost vagy más emlékirót az öngazolási szándék készítette írásra. Azonban ezt igyekszik *eltitkolni, nincsen határozott vád*, ami ellen védekezhetnék. S mindenesetre az ilyenfajta emlékirásokban, ha az önvédelem kisebb-nagyobb mértékben kap is helyet, a többi nvilt cél előtt háttérbe szorul. A „Mentségek“ írói egy percre sem tévesztik szem elől céljukat s írásukat annak az egy célnak szolgálatába állítják. Lássunk ezekre is egy-egy példát.

Gálfi János várad-husztai rabságában „vaslánczai között“ önéletrajzot ír. Az önéletrajz befejezetlen. Valószínűleg kivégzésekor szakad meg a mű. Széles mederben ír. Születésénél kezdí és minden részletre kitér. Szempontja azonban csak egy van: szerencsésének így vagy úgy „lett öregbedése.“ Minden jel arra vall, hogy ártatlanságát akarta bebizonyítani és szabadulását szeretne volna élettörténetének bizonyásával kieszközölni. Életírása tisztán az önvédelmi célt szolgálja; erre mutat, hogy ez egyetlen művét fogságában kezdí írni; saját nevének az

¹⁴² Id. kiad. 22. l.

¹⁴³ Id. kiad. 22. l.

„ártatlan“ jelzővel való felszerelése; s végül, hogy a fejedelmeknek és országos ügyeknek csak annyiban tulajdonít jelentőséget, amennyiben azokkal kapcsolatban saját érdemeit kiemelheti. Hűsége János királyhoz nem az az őszinte odaadás, amely Mindszenthi emlékiratában nyilvánult meg. Itt is inkább saját személyén van a hangsúly. Stílusa, mint arra már Mindszenthivel kapcsolatban rámutattunk, száraz, krónika-szerű.

A következő század nevezetes önvédelmi írata „*M. Tótfalusi K. Miklósnak*, maga személyének, életének és különös tselekedeteinek Mentsége. Mellyet az Irégyek ellen, kik a közönséges Jónak ezaránt meggátloi, írni kényszerítettett Kolozsvárt 1698 Esztendőben.“¹⁴⁴ Tótfalusi azon kevés emlékirók közé tartozik, kiknek életírása nem egyetlen irodalmi alkotásuk, kik nem dilettánskodásból, hébe-hóba, de rendszeresen, mondhatnók hivatásképen írnak. Ebből következik, hogy nem akarja mentségéül egész életét, csak életének a vádra nézve fontos mozzanatait megírni. Egy emlékirónál sem tapasztaljuk ezt az egy bizonyos célra és tárgyra való irányulást, mint nála. A legtávolabbnak látszó kitérésben, a legkisebb részletben benne rejlik a főcél: írója ártatlanságának bizonyítása s ez egységet ad az emlékiratnak. Nem akarjuk itt üldözésének történetét részletezni. A vádak, amelyekkel őt kortársai illették, röviden nem foglalhatók össze. A Mentség megértéséhez azonban szükséges, hogy ennek történetére röviden visszapillant-sunk.

Tótfalusi Hollandiában — hazája dicsőségére — megtanulja a nyomtatás művészetét. Javíttatja a magyar bibliát, emberfeletti küzdelemmel haza jön, hogy szerzett tapasztalatait hazája hasznára fordítsa. Azonban minden küzdelme kárbavész, mert itthon összeütközésbe kerül egyházával, egész környezetével, s a helyett, hogy dolgozhatnék, apró intrikákban, vádaskodásban, védekezésben s a kenyérért való küzdelemben fogyasztja el erejét. Egész élete keserűségét önti bele Mentségébe, amelyben különböző ellene emelt vádak alól igyekszik tisztára mosakodni, s mire az önvédelmi irat elkészül, vádirat lesz belőle mindazok ellen, kik őt vádolták. A Mentség történetéhez még csak azt kell hozzátennünk, hogy Tótfalusi még az emlékirat írásának évében annyira megtört, hogy a református zsinaton nyilvánosan bocsánatot kért és visszavonta az abban írottakat és írásba foglalta *Retractio*-ját. Csernátoni Gyula kutatja Tótfalusi üldözésének okát; szerinte „a valóságnak legmegfelelőbb és egyszersmind legtárgyilagosabb ítéletet bizonyosan Enyedi István nagyenyedi teológiai professzornál olvashatnók, akinek fölötte elmondott halotti prédikációja az akkori idők szokása szerint majdnem egy kis kötetet tesz ki. Azonban az illető beszédeknek a Tótfalusira vonatkozó része mind a kolozsvári ref. kollégium, mind az Erdélyi Múzeum példányából ki van szakítva még pedig hitem szerint szándékosan.“¹⁴⁵ Végül is azzal magyarázza meg az

¹⁴⁴ Gyalui Farkas kiad. Kolozsvár, 1902.

¹⁴⁵ Csernátoni Gyula: *Tótfalusi Kis Miklós helyestrúsi újításai*. Erdélyi Múzeum, 1891. 36. l.

összeütközést, hogy Tótfalusi más viszonyokat talál Erdélyben, mint amilyenekből távozott; az erdélyiek magukénak hiszik a készülőben lévő bibliát, amelyre bizonyos adózások már befolytak. Ő azonban közben saját költségén dolgozik Amsterdamban s bibliáját sajátjának tekint. Másik ok a félreértésekre: az erdélyiek azt hiszik, hogy ő meghamisítja a bibliát. Ezek azonban csak részlet magyarázatok, amennyiben a felsorolt viszálykodások már valami mélyebben fekvő oknak eredményei.

Dézsi az összeütközések okát Tótfalusi jellemében keresi, mert amint ő írja, Tótfalusi „magasratorő szellem, akiben teljes mértékben megvolt az ezeket jellemző éleslátás, tevékenység, önzetlenség, sőt önfeláldozási készség, de egyszersmind türelmetlenség, túlbuzgóság és túlérzékenység is.”¹⁴⁶ Kétségtelen, hogy ez a magyarázat közelíti meg inkább az összeütközés okát. Azonban itt az egyház, a társadalom vádjaiiban — a múlt távlatába visszatekintve — nemcsak egyetlen személy ellen irányuló vádakot kell látnunk. Az erdélyiek Tótfalusi személyét támadva a nekik még idegen eszméket támadják. A baj nem az, amint Csernátoni véli, hogy néhány év alatt megváltoztak az erdélyi viszonyok, hanem épen az, hogy Erdély lényegében semmi sem változott. A külföldön töltött tíz év megváltoztatta a külföldön tanuló magyar világszemléletét. Tíz év egy ember életét egészen új tartalommal töltheti meg, egy nép fejlődésének történetében azonban jelentéktelen; így egészen természetes, hogy a megváltozott Tótfalusi hazatérve, változatlan viszonyokat talál. Külföldön szerzett tapasztalatait nagy önzetlenséggel akarja az arra elő nem készített közösségnek átadni. A közösség tiltakozik az erőszakos fejlesztési kísérlet ellen. Tótfalusi a lángelmék hevével tovább kísérletezik (itt kapcsolódnak bele a viszálykodásba a Dézsi által megállapított jellemvonások), az erőszakos nevelni akarás még nagyobb ellenhatást szül: ennek következménye az egyén tragédiája. A meg nem értettek örökösen ismétlődő tragédiájával állunk itt szemben, kiket saját koruk nem érthet meg, mert annál ők előbbre vannak s kik nem tudnak környezetükhöz leszállani, de azt akarják minden áron magukhoz emelni. Mint ahogy a környezet nem tudja, hogy mi is az, amit kárhoztat nagyjainak egyéniségében és ezért kígyót-békát rákiált alaptalan vádjaiiban, épen úgy a megvetett próféta is érthetetlenül áll szembe környezetével. Így Tótfalusi sem képes üldöztetésének végső okaiba behatolni s ezért kétségbeesett erőfeszítéssel védekezik az ellene emelt kicsinyes vádak ellen. Természetes, hogy a védekezés újabb ellenállásra talál. Ennek a magát megértetni akarásnak eredménye a *Mentség*. Különös a mi szemünkben, de kora irodalmiságába ezzel nagyon is beleillik, hogy nagy céljait milyen aprólékos anyagi természetű érvekkel bizonyítja. Elmondja pl., hogy mindent feláldozott Belgiumban, csakhogy haza jöhessen, ahol pedig „Targonczával tolyták a pénzt szállásomra.” Ez alkalommal nem resteli az összegeket, melyeket kapott, számlaszerű pontossággal felsorolni. Részletesen bi-

¹⁴⁶ Dr. Dézsi Lajos: *Magyar tró és könyvnyomtató a XVII. században*. Bp. 1899.

zonyítja a rajta esett sérelmeket. Jellemző ezek között a következő: „Mondom én, hogy ha a gutta ütést a gond hozná, előbb megütött volna engemet a gutta, mint Bethlen Elek Uramat; arra Németi Sámuel Uram így szólván: *Nem késő még*. A mitsoda gestussal ezt mondotta, láttatott azt kívánva kívánni, hogy engemet megüssön a gutta.”¹⁴⁷ Ugyanezen beszéd folytatásában olvassuk: „Az én nyomtattam Bibliát és a körül való sok munkánkat kezdvén oltásárolni, egyik ő Kegyelemek közül azt mondja: Ennekem Istennek hála Janssonius nyomtatta Bibliám vagyon. A másik ezt: Én szert nem tehettem mindeddig arra, hanem ezzel kellett tünnöm stb.” (252.) Ilyen és ehhez hasonló meghurcolások után kiált fel: „...hogy méltán mondhatnám Nehemiással érette: Én Istenem emlékezzél meg rólam nékem jómrá...”^{147*}

Gyakran fejezi ki magát hatásos képekben. Annyi akadállyal kellett Erdélyben megküdenie, hogy „egy jó szőlő gazda emberhez” hasonlítsa magát — „a ki hallván, hogy soha nem volt még Belgiumban a szőlő művelés, mint itt, reá venné magát, hogy oda mennyen és ott azt megindítsa. Oda menvén legelsőbbben hegyet keresne a szőlőknek.” És így tovább — ő is, mint a belgiumi ember, sem gyepet, sem karót nem talál.

Minden lehető kicsinyes vád ellen találunk itt védekezést; így megtudjuk, hogy haszonleséssel vádolták, majd pedig azzal, hogy feleségét cifrán ruházza. A kicsinyes részletezést elnyomják azok a részek, amelyekben emelkedettebb stílusban, a magasabb eszméktől áthatva felidézi nemes céljait, amelyekért mindenét feláldozta. Magát azzal vesztette, — írja az Előljáró beszédben — hogy „országostól régen mozgattak, hogy a magyar Bibliát ki kellene nyomtattatni”. „Én látván, hogy ez csak puszta vellicitas (mondék magamban); hozzá fogok én egy szegény legény lévén és megmutatom, hogy egy szegény legénynek szives devotioja többet téssen, mint egy Országnak immel-ámmal való igyekezeti...” A magyar újitóknak minden keservét átéli Tótfalusi, mikor nem találhatnak megértésre a haza javát szolgáló praktikus újitási tervei. Példát akart adni a magyarságnak mesterségével, mert akkor: 1. A magyar nem lenne mindenkor olyan desperatusban a szomszéd nemzetek előtt: experiálván, hogy a magyarokban is helyezhetett Isten jó elmét, melyet ha jóra fordítanak, sok jóra vihetnék a Hazát. 2. Ha az én példámmal a jó mesterségekre adnák magokat és azokat itt helyben gyakorlanák, tehát sok jó pénzt maraszthatnának az országban és annyi manu-facturákat, Bétsi késért, ollóért, Krakkai cérnáért és egyébért ki ne hordanák a pénzt Országunkból. De még

¹⁴⁷ Mentség, 16. l.

^{147*} Id. m. 17. Az imént idézett beszélgetésnek a Janseniusra való célzás is jelentőséget ad. Jansenista hatások keresése az erdélyi irodalomban még eddig érintetlen, de valószínűleg eredményes munkára vezetne. Ezeken a nyomokon elindulva Szent Agoston művének közvetlen hatására is akadhatnak adatok, mivel a jansenisták egész hitrendszere Szent Agoston eszméiben gyökerezik. Zolnai már említett „Magyar jansenisták” c. cikke csak egy elszigetelt területű és befejezett jansenista irodalmi hatással foglalkozik. Az esetleges erdélyi hatásokat más úton kell keresni.

most is vannak olyak köztünk, a kik inkább kapván az idegeneken ceteris paribus úgy ítélnék, hogy inkább azok által, mint a haza fiai által munkálkodtanának holmit.¹⁴⁸ Közben persze belejátszik egyéni háttérbe szorításának fájdalma is. Többek között a „florenciai nagy herczeg” hívja meg mint híres typographust, de ő visszautasította a megtisztelő ajánlatot. Erről így emlékezik meg: „Az a Méltóságos nagy Herczeg nyereségnek tartotta volna, nagynak pedig, ha ennyi oda kaphatott volna. Nem úgy, mint itt, ahol ezt lobbantják szememre: — *Quod tu miraris, ridiculum est aliis.*”

Tótfalusi is csatlakozik azoknak a lelkes tudósoknak táborához, kik a XVII. században propagálják a deáknak a magyar nyelv által való kiszorítását: „Mert ha le nem rontják vala existimationat — írja erre vonatkozóan — én szándékom szerint véghez vittem volna talán eddig, hogy a Magyar Skolák felvétetődtenek volna Nemzetünkben: és így sokkal inkább vennék könyveinket. Nem mideneket kellene a Deák nyelv tanulásával terhelni; bár tsak a magok születési nyelveken tudnának olvasni, tsak ezzel is sokra mehetnének. A szegény ember azért idegenkedik sokszor gyermekének taníttatásától, hogy látja, melly sok esztendeig kinoznak a Skolákban majd mindeneket — (t. i. az Deák nyelvvel), mégis kevés mehet *perfectiora*. De ha tsak a maga nyelvén való olvasást tenné fel célul, kevés idő kellene arra és kevés volna olyan szegény ember, a kitől annyi költség ki ne sülné. Taníttatná bár osztán a ki úgy akarná. Ezt tselekszik más keresztyén nemzetekben és azért kél egyikért jobban a könyv. Hogy pedig azonkívül mik lehetnek, a mellyek különbséget szereznek e dologban, minden ember megért-hesse) minthogy ma is tsudálják sokan, hogy más Országokban még kapva kapnak a Typographusok a híres munkákon és kirymtatni nyereségnek tartják; itt pedig *Patronust* kell keresni effélére“ ... „itt e világnak olyan szegletében élünk, hogy hanemha magunk között kél- el; a szomszédságokkal nem közölhetjük...“¹⁴⁹

Forradalmiságot jelentenek az ilyen gondolatok abban az időben, mikor még az éles eszéért gyűlölt Bethlen Miklós sem hoz haza többet külsőségeknél bécsi útjáról. Mint láttuk e századbeli más naplóíróknál is, a külföldi benyomások érintetlenül hagyják lelküket, csak a diárium lapja őriz meg belőlük a késő évek számára egy-egy felületes és mindég külsőleges megfigyelést. Így volt ez a legkülönbeknél is (Haller Gábor, Teleki Sámuel, Halmágyi István stb.). Bethlen Miklós bécsi útjáról így ír: „Micsoda sok szép városok — várakban vagy mellettök, bizom a geographusokra...“ (t. i. amelyek mellett elment.)¹⁵⁰ Hollandiából sem hoz sokkal több emléket haza; ír ugyan az étkezésről, fűtésről, de semmit az emberekről, az erkölsről vagy műveltségről.

Minden védekezésében támadást tartogat, nem annyira személyes támadói (ami azokra még nem is lett volna olyan sérelmes), de az egész fennálló világrend és eszmekör ellen, amelyen ez a világrend ala-

¹⁴⁸ Id. m. 52. l.

¹⁴⁹ Id. m. 69. l.

¹⁵⁰ Bethlen Miklós Önéletr. 282. l.

pult. Ilyen támadás és újító törekvés van a következő védekezésben: „Vádoltak azzal, hogy én *Belgiumi accuratior* álmodozók ebben a hazában, holott ennek jobb csak úgy maradni, mint eddig volt: a mivel (ügymond) a mi atyáink megérték, nem szükség nekünk tovább iparkodnunk. Mindazáltal erre felelek: I. Hogy sem a reformatioban, sem egyéb jó dolgokban sohasem volt ennél ártalmasabb *opinio*. Hátha az emberi elmét ezzel így kellene megkötni; mitsoda campust engednének annak?”¹⁵¹ Azonban Tótfalusi látszólag hiába küzd, életében sem anyagi, sem erkölcsi sikere nincsen, könyveit alig veszik. „Néha a szegény ember el-jő sokadalmi alkalmatossággal és nézegetvén a könyveket ezt mondja: Majd a vásárba mégyek és ha pénzem marad, visszajövök, s megveszem ezt vagy amazt; annak utánna osztán soha nem látjuk.” Mentsége bizonyossága ennek a látszólagos eredménytelenségnek, s bár azt saját korának, személyes védelemként írta, bizonyosság az az utókor előtt is a magyar könyvért szenvedett vértanúságáról.

g) Végrendeletek.

Az emlékirások egyik fajtája a végrendelet. Formája rövidebb, mint általában az emlékiratoké, de ugyanazok a lelki szükségletek teremtik meg, mint a többi emlékiratot. S míg az emlékiratokban sokszor egy elem dominál, addig a végrendeletben egyesül a történeti dolgok megörökítésének (történetiség), a lelki élet megnyilvánulásának (vallomás) és önigazolásnak vágya. Az emlékirás egy formájában sem találjuk meg olyan egyforma mértékben a három elemet. Sok terjedelmes emlékiratnak is ilyen végső elszámolás íze van, mint a végrendeleteknek. Pl. ha összehasonlítjuk id. Halmágyi István végrendeletének kezdetét Hermányi Dienes József emlékiratának bevezető soraival, alig találunk különbséget köztük. Halmágyi, miután az emberek bűnöségéről, döghalálról, „s más mostani kesereves állapotokról” panaszkodik, így ír: „Mindezek ilyformán létének keserves meggondolása kényszerít engemet is arra, hogy minekelőtte az én életemnek estvéje elérkezvén, minden érzékenységem a szolgálattól megszűnnének eddig való bánatos és fájdalmas folyásáról, tennék valamely jedzést, mely jövendőben gyermekeim, ha Isten egyet méltoztat a világi életre, lásák meg, kiktől vettem légyen e világi gyarló életemnek eredetét és hogy én nagy árvaságban élvén gyermekségemtől fogva mennyi viszontagságon kelle általmennem.” Hermányi is hasonlóan okolja meg emlékiratának keletkezését: „Minthogy már életemnek hatvanadik évébe léptem, nem halaszthatom tovább leírni életemet s abban mind a jót, mind a gonoszt, melyek eddig én reám jöttek Istentől.”¹⁵²

Cserei Mihály végrendeletszerű jelentőséget tulajdonít emlékiratainak, végrendelete viszont emlékirataihoz hasonló. „Többet is ír-

¹⁵¹ Id. m. 54. l.

¹⁵² Hermányi id. m. 1. l. 257. sz. 1208. l.

hatnék, akár egész könyvet — így ír Cserei végrendeletében — gyermekeim tanuságukra; de ezen kívül is sok írásaim, munkáim vannak, azokat olvassák gyakorta; ha életrevalók lesznek gyermekeim, azok szerint folytathatják dolgokat...¹⁵³

A végrendeletek rendszerint nemcsak az anyagi javak felosztásáról gondoskodnak, de irányt mutatnak az utódoknak a szellemi továbbfejlődés terén is. Ezért gyakran tartalmaznak „regulákat“, „intéseket“. Cserei is a vallásosságot örökségként, átok alatt hagyja gyermekeire.¹⁵⁴

Halmágyi végrendelete iskolapéldája lehetne annak a vallásos pesszimizmusnak, mely kora irodalmát jellemzi. Ez a pesszimizmus bibliás hasonlatokkal tele, de nehézkes stílusban nyilvánul meg: „E világ estvéje felé történt a mi születésünk s consequenter életünk, mely idő mennél messzebb esett az épségnek állapotjától, annál inkább megvesztett és minket is megvesztett s világ seprejévé tett.“ „Ha mi jócska vot volna is — így folytatja — embernek világi táplálása körül a mi aetasunk táján, azt szüleink és előttünk élők a tejfelesít elélték, nekünk savónál egyebet nem hagytak.“¹⁵⁵

Mindegyik végrendelet anyagi vonatkozású részében helyt talál a végrendelező önigazolása. Ebben igyekeznek bizonyítani, hogy életükben jól gazdálkodtak. *Borsos Tamás*, kinek emlékiratait már tárgyaltuk, így ír végrendeletében: „...A szent Istennek áldásából az egy várhegyi házamat, csűrös kertemet stb. ...ösről maradtam semmi jószágom nincsen, hanem valamim vannak, azokat Isten áldásából magam virtusával, kit sok nagy jámbor szolgálattal kerestem a mostani feleségemmel együtt.“¹⁵⁶ A végrendeletekben épűgy, mint az ön-életírásokban, vallomásokban igyekszik az író egész hitéről bizonytságot tenni s azokba vallásának főbb tételeit saját fogalmazásában belevinni.

Bethlen Kata végrendeleteiben épen úgy ír, mint önéletírásában. Ugyanazzal a pesszimista megvetéssel fordul a földi dolgok felé és ugyanolyan misztikus örömet érez a halál örök misztériumán. Az egyik végrendelezésének címe pl. így szól: „E nyavalyás életből való kiköltözésemnek emlékezésére Nálam kedves lévén, tudván azt, hogy ez csak álom, mely is drágalatos az Űr szemei előtt.“¹⁵⁷ Itt különösen sok alkalma nyílik, hogy kedvenc tárgykörének, temetésének, részleteivel foglalkozzék. „Meghidegedett tetemeim eltakaríttatása iránt sokszor gondolkodtam...“¹⁵⁸ Emlékiratot vagy végrendeletet írva ugyanazon tárgykörbe, ugyanazon gondolatsoportba jut.

¹⁵³ Fővárosi Lapok, 1876.

¹⁵⁴ Cserei id. m. 1206—1207. l.

¹⁵⁵ Id. m. 453. l.

¹⁵⁶ Koncz József: *Borsos Tamás végrendelete*. Erdélyi Múzeum, 1899. 317. l.

^{157—158} Erdélyi Múzeum, 1895. 533. l.

¹⁵⁹ Romy Károly: *Töredék Benkő József az Erdély históriája írójának magyar nyelven található kézírásairól írt értekezéséből*. Tud. Gyűjt. 1824. IX. k. 82. l.

III.

Visszapillantás.

Az erdélyi emlékirások, mint láttuk, három századon át kifejezői és részesei Erdély közműveltségének, történetének, vallási áramlatainak. Az emlékiratok egyúttal irodalmiságot képviselnek. Nem öncélú irodalmi törekvéseket akarnak ezek az írások megvalósítani. Annak az irodalmi felfogásnak képviselői, amely az irodalmat mindig valami más, az irodalomtól különálló eszme kifejezőjéül tekinti. Az erdélyi emlékirások a magyar irodalmiságba szervesen kapcsolódnak bele, mert fedik az egykorú magyar irodalmi tudat fogalmát. A történetirodalom, vallásos irodalom épen tárgyuknál fogva nemhogy az irodalmiság fogalmától elkülönülnének, de épen ezek képviselik a „hivatalos” irodalmat. A közönség irodalmi olvasmányai között gyakran szerepelnek az emlékirások, egyet-egyet sok könyvtárban kézirati másolatban is őriznek. Benkő József Bethlen Miklósról feljegyzi, hogy „leírta a maga életét is magyar nyelven, magyar könyvben 1642-diktől fogva 1703-dik esztendeig. De ebbe az Erdélyi dolgokat is úgy fogalta, hogy az egy jó história gyanánt szolgáljon, melyre nézve sokan is szokták nemzetünkben olvasni.”¹⁶⁰ Kemény Jánosról pedig így emlékezik meg: „...nemcsak Erdélyben, hanem Magyarországon is sok urak, urasszonyok és más érdemes emberek méltán iratták le és olvasták ezt a hasznos könyvet.”¹⁶⁰

Bod Péter Magyar Athenásában Bethlen Miklós és Borsos Tamás mellett még több emlékirót említ, tehát az egykorú irodalomtörténet sajátjának könyveli el az emlékiratokat. Látszólag a valósághoz való nagy ragaszkodás választja el őket bizonyos modern értelemben vett irodalmiságtól. Azonban ez a vonás épen nem választó vonal, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar irodalom további fejlődésében a valósághoz való ragaszkodásnak mily nagy szerepe van. A szolgai ragaszkodás az igazhoz (melynek eredménye túlságos részletezés, adatok felsorolása) az irodalmi fejlődés folyamán valóságtiszteltté válik. Erdélyi János 1847-ben azonosítja a történeti valóságot az esztétikai valósággal: „Az élet valósága vagy az élet amint van, épen úgy megáll aesthetikai igazsággul, mint az erkölcstanban az idvezítő ezen tanítása: valamint akartok, hogy az emberek tiveletek cselekedjenek, ti is azt cselekedjétek azokkal, vagy a cartesi: cogito ergo sum philosophiában, mint a kétszer kettő négy matematikában.”¹⁶¹

Ez a valóságtiszteltet a magyar irodalom legnagyobb korszakában, a magyar klasszicizmus irodalmi termékeiben jut legteljesebb kifejezésre. „Kemény Zsigmondtól és a klasszikus kor többi nagy emberétől — mondja Horváth János — a valóságtiszteltet és az igaz megismerés

¹⁶⁰ Benkő József tudóstársa az Erdély históriája íróinak magyar nyelven találhatók kézírásairól. Közli Bruz Lajos. Új Magyar Múzeum. 1853. 225. l.

¹⁶¹ Erdélyi János: Egyéni és eszményi. Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847. II.

morális értékét tanulhatjuk meg.¹⁶² Az az út azonban, amelyet a magyar irodalom a valóságnak válogatás nélküli megírásától a valóságtiszteletig megtesz, hosszú. S míg a minden valónak megírása kezdetben az egyénnek a tárggyal szemben való elnyomottságát jelenti, addig a valóságtisztelet a klasszikus korban irodalmi alapelv. A valósághoz az írók úgy jutnak el, hogy egyéniségük szerint keresik a „tények okait.” Abban a kezdetleges irodalmi állapotban, amelyről mi szólunk, az írók egyéniségük mellőzésével a valóságot nem a végső okokban keresik, hanem a tényekben. „A XVI. és XVII. sz. látszólagos önállótlanóságát az magyarázza, — Thienemann szerint — hogy nem érték az eredetiség. Nem ismeri az eredeti írójának szellemi tulajdonát.” ... „A XVI. sz. irodalmi munkáin is közös, mindenütt eltalálható sajátságok sokkal szembetűnőbbek az egyéni különlegességeknél; mondhatnók e korban inkább találunk zárt, egységes irodalmat, mint írói egyéniséget.”¹⁶³

Az emlékirások fejlődéstörténeti jelentősége épen abban mutatkozik, hogy természetüknél fogva önként adják a valóságos tárgyhoz az író egyéniségét. Az egyéni érdekelttség mind a történeti, mind a vallási tartalmú iratokba beleviszi az író érdeklő eseményeket, az íróval családját, önarcképét, majd önjellemét rajzoltatja meg. Az őt közelről érdeklő eseményt kénytelen saját szemszögéből megvilágítani: mindez talán levon az írott mű tárgyi valóságából, de annál többet ad az irodalomnak az író egyéniségéből. A tárgyi igazat egyéni színekkel olvasztja össze az emlékiró s mind gyakoribbak lesznek majd az „egyéni különlegességek.” Hatásuk természetesen áterjed más irodalmi termékekre is.

Az egész magyar irodalom szempontjából ítélve, az emlékirások főjelentősége kétségtelenül az, hogy az általános és való tárgy mellett az egyéni szemléletet szerephez juttatják.

¹⁶² Dr. Horváth János: *A nemzeti klasszicizmus irodalomszemlélete*. Egyetemi előadás, 1930–31. II. félév.

¹⁶³ Thienemann Tivadar: *A XVI. és XVII. sz.-i irodalmunk német eredetű művei*, IK. 1922. 60. l.

Irodalom.

Apáczai Csere János: Magyar encyclopaedia. Ultrajecti 1653.

Aur. Augustini: Hipp. Episc. Libri XIII. Confessionum. Antverpiae, MDCCCXXXX.

Dr. Wilhelm Bauer: Einführung in das Studium der Geschichte. Tübingen, 1922.

Benkő József tudósítása az Erdély históriája íróinak magyar nyelven található kéziratairól. Közli Bruz Lajos. Új Magyar Múzeum, 1853.

Dr. Marianne Beyer Fröhlich: Die Entwicklung der deutschen Selbstzeugnisse. Leipzig, 1930.

Bod Péter: Az Isten vitézkedő Anyaszentegyháza állapotjainak históriája. Basilea, 1760.

Bod Péter: Magyar Athenas. Nagyszeben, 1766.

Csernátoni Gyula: Tótfalusi Kis Miklós helyesírási újításai. Erd. Múzeum, 1891.

Deák Farkas: Rövid észrevételek Kemény János önéletírásáról. Értekezések a tört. tud. köréből, 1886.

Dékány István: A történettudomány módszertana. Magyar Tört. Társ. kiad. 1925.

Dézi Lajos: Szent Agoston Réguláinak magyar fordításai Coelius Bánffi Gergelytől. Budapest, 1900.

Dr. Dézi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században. Budapest, 1899.

Wilhelm. Dilthey's Gesammelte Schriften, II. B. Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation. Verlag v. B. G. Teubner Leipzig u. Berlin, 1914.

Erdélyi János: Egyéni és eszményi. Magyar Szépirodalmi Szemle, 1847.

Dr. Hans Glagau: Die moderne Selbstbiographie als historische Quelle. Marburg, 1903.

Goethe's Werke, (Hempel) angeführt von Alt; Studien zur Entstehungsgeschichte von Goethe's Dichtung und Wahrheit.

Goethe's Werke, Stuttgart u. Tübingen, 1829. Dichtung und Wahrheit.

Horváth János: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Budapest, 1927.

Dr. Horváth János: A nemzeti klasszicizmus irodalomszemlélete. Egyetemi előadás, 1930—31. II. félév.

Kacziány Géza: A magyar memoire irodalom. Magyar Könyszemle, 1913—4.

Klaiber, Theodor: Die deutsche Selbstbiographie. Stuttgart, 1921.

Dr. Kristóf György: Az erdélyi magyar irodalom multja és jövője. Cluj-Kolozsvár, 1924.

Lukinich Imre: Egy erdélyi főúr könyvtára a XVII. században. Erd. Múz. 1901.

Malártsik Lajos: Kemény János Gileád Balsamuma. Sátoraljaújhely 1911.

Máté Károly: A magyar önéletírás kezdetei. Minerva, 1926.

Payr Sándor: Magyar pietisták a XVIII. sz.-ban. Egyháztört. monogr.

Romanecz Mihály: A magyar memoire és naplóirodalom 1711-től napjainkig. A marosvásárhelyi m. k. főreálisk. értesítője, 1879—80.

I. I. Rousseau: Les Confessions de — Paris, Garnier frères. É. n.

Rumy Károly: Töredék Benkő József az Erdély históriája írójának magyar nyelven található kéziratairól írt értekezéséből. Tud. Gyűjt. 1824. IX. k.

Szentimrei Jenő cikke az Erdélyi Helikonban, 1930. 235. l.

Szilágyi Sándor: Erdély irodalomtörténete, különös tekintettel történeti irodalmára. Bp. Szemle, III—VII. k. 1858—59.

Dr. Tavaszy Sándor: Magyar tudományos törekvések Erdélyben. Erdélyi Múzeum, 1930.

Thienemann Tivadar: A XVI. és XVII. századbeli irodalmunk német eredetű művei. IK. 1922.

Zolnai Béla: Magyar janzenisták. Minerva, 1924.

A fölhasznált emlékirások.

I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelem naplója az 1632—94. évekről. Erd. Múz. 1900. Kiadta Tóth Ernő.

Apáczai Tamás diáriuma. Közli Szilágyi S. Tört. Tár, 1890.

Báró Altorjai Apor Péter Metamorphosis Transylvaniæ etc. Kiadta Kazinczy Gábor, 1863. Mon. Hung. Hist. II.

Báró Apor Péter verses művei és levelei. Kiadta Szádeczky L. Mon. Hung. Hist. II. 36—37.

Auner Márton és Brózer Péter Naplói. Közzéteszi Lukinich Imre. Erd. Múz. 1903.

Bánffi György naplója. Közli Mikó I. Erd. Tört. Ad. 1855. IV. k.

Bánffi Györgyné Naplója. Kiadta K. Papp M. Tört. Lapok, 1875.

Széki gróf Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése. Kísérő szóval ellátta Szádeczky Kardos Lajos. Kiadja Grill Bp. MCMXXII—XXIII. I—II.

Bethlen Kata végrendeletei. Erd. Múz. 1895.

Gróf Bethlen Miklós Önéletírása. Kiadta Szalay L. Pest, 1858.

Itinerarium ad Fulgidam Portam, Ottomanicam Thomæ Borsos. Kiadták gr. Kemény József és Nagyajtai Kovács István. Erdélyország Tört. Tára, II. k. Kvár, 1845.

Vita vel potius peregrinatio totius vitæ Thomæ Borsos de Maros Székely Vásárhely etc. Kiadták gr. Kemény József és Nagyajtai Kovács István. Erd. Tört. Tár. II. k. Kvár, 1845.

Borsos Tamás végrendelete. Kiadta Konecz József. Erd. Múz. 1909.

Brózer Péter naplója. L. Auner Márton és Brózer P. Bydeskuti Boldizsár Naplója. Közli K. Papp M. Tört. Lapok, 1875.

Diarium Vitae Aerumnosae Georgii Cserei Senioris de Nagyajta 1755. consignari aptum. Tört. Lapok, 1875.

Miklósvárszéki Nagyajtai Cserei Mihály históriája 1661—1711-ig. Kiadta Kazinczy Gábor. Újabb Nemz. Könyvtár, 1852.

Cserei Mihály feljegyzései. Közli Ferenczi Zoltán. Tört. Tár, 1893.

Cserei Mihály végrendelete. Fővárosi Lapok, 1876.

Enyedi Lakatos Márton Emlékezetnek Könyve. Erd. Múz. 1901. Közli Konecz J.

Erdély déli határai kijárájáról írt napló. Közli Jakab Elek. Erdélyi Múzeum, 1891.

Gyulafi Lestár följegyzései 1565—1605-ig. Kiadta Szabó Károly. Mon. Hung. Hist. II. és Szilágyi S., Gy. L. tört. maradványai. Magyar Tört. Évkönyvek és Naplók. II.

Gálfi János Önéletírása. Kiadták gr. Kemény József és Nagyajtai Kovács István. Erd. Tört. Tár I. Kvár, 1837.

Haller Gábor naplója 1630—1640. Kiadta Mikó I. Erd. Tört. Ad. IV. k.

Haller Gábor és Haller István családi feljegyzései. Közli Lukinich Imre. Erd. Múz. 1903.

Halmágyi István Napló. Közli dr. Szádeczky Lajos, 1752—53, 1762—69. Mon. Hung. Hist. II. 38. k.

Halmágyi István Napló 1774—77-ig. Kiadta Nalácz József. Kolozsvári Hetilap, 1853.

Hermányi Dienes József emlékirata. Sajtó alá rendezte Kelemen Lajos. Minerva könyvtár. Cluj-Kolozsvár, 1925.

Kálnoki István Naplója. Kiadta gr. Mikó Imre. Erd. Tör. Ad. 1855.

Kemény János erdélyi fejedelem Önéletírása. Kiadta Szalay L. Pest, 1856.

Kemény Kata naplójegyzetei. L. Vass László napló közt.

Köleséry Sámuel Naplója. Közli Szilágyi S. Tört. Tár, 1896.

Mindszenthai Gábor Naplója. Kiadták gr. Kemény József és Nagyajtai Kovács István. Erd. Tört. Tára, I. Kvár, 1837.

Nagy Szabó Ferenc diáriuma. Kiadta gr. Mikó. Erd. Tört. Ad. 1855. I. k.

Pálóczi Horváth család Naplója. Kiadta Szopri Nagy Imre. M. H. H. II. 31. k.

Pápai Páriz Ferenc Naplója. IK. V. Közli Konecz J.

Paskó Kristóf Naplója. Kiadta Szilágyi S. Naplók és emlékiratok a XVII. sz. II. feléből. Tört. Tár. 1890.

I. Rákóczi György Naplója. Kiadta Konecz J. Erd. Múz. 1900.

Rettegi György emlékiratai, 1718—1767. Kiadta Torma Károly. Hazánk, 1884.

Rozsnyai Dávid Naplója 1705. júl. és aug.-ról. Rozsnyai D. tört. maradványai. Kiadta Szilágyi S. Mon. H. H. II. 8. k.

Rozsnyai naptári feljegyzései. Közli Simonfi János. Erd. M. 1914.

Rozsnyai más napló. Kiadta Papp M. Történeti Lapok, 1875.

Segesvári Bálint krónikája. Kiadta Mikó I. Erd. T. Ad. IV. k.

Sepsi Laczkó Máté feljegyzései. Kiadta Mikó I. Erd. T. Ad. III. k.

Szalárdi János Siralmas Magyar Krónikájának kilencz könyvei. Kiadta Kemény Zsigmond. Pest, 1853.

Szaniszló Zsigmond naplói. Tört. Tár, 1889., 1891., 1892. évf.

Szamosközy István tört. maradványai, 1542—1568-ig. Közli Szilágyi S. M. H. H. II. 30. k.

Szenczi Molnár Albert Naplója, Levelezése és Irományai. Kiadta Dézsi Lajos Bp, 1898.

Szolga Mihály diariuma. Közli Baros Gyula. Erd. Múz. 1905.

Gróf Teleki Mihály és Pápai János nándorfehérvári követségének diariuma. Kiadta Thaly Kálmán. Rákóczi Tár, I. k. 1866.

M. Tótfalusi Kis Miklós maga személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége. Kolozsvárott, 1698. Esztendőben. Kiadta Gyalui Farkas Kvár, 1902.

Czegei Vass György és fia László Naplói. Kiadta Nagy Gyula. Mon. Hung. Hist. II. 35. k.

Id. Czegei Was György Naplója. Közli Papp M. Tört. Lapok, I. k.

TARTALOMJEGYZÉK

I.		Oldal
Műfaji megvilágítás	— — — — —	3
II.		
Az erdélyi emlékirodalom fejlődéstörténete		
1. Van-e külön erdélyi magyar irodalom?	— — — — —	7
2. Az emlékirók	— — — — —	10
3. Az emlékirások:		
a) Az emlékirások megjelenési formái	— — — — —	13
b) Periódikus emlékirások	— — — — —	14
c) Tervszerű emlékiratok	— — — — —	14
d) A történeti elem szerepe az emlékiratban	— — — — —	15
e) A vallásos elem szerepe (Pietizmus)	— — — — —	34
f) Az önvédelmi elem szerepe (Mentségek)	— — — — —	50
g) Végrendeletek	— — — — —	55
III.		
Visszapillantás	— — — — —	57
Irodalom	— — — — —	59

AZ ERDÉLYI MÚZEUM

az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadásában jelenik meg évenként 12 számban negyedévenként 7–7½ ív terjedelemben. A folyóirat az EME Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi, Természettudományi-, Orvostudományi- és Jog- és társadalomtudományi Szakosztályának hivatalos közlönye.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-OT

az Egyesület alapító, igazgatósági és rendes tagjai évi 300 lejes kedvezményes áron kapják. Előfizetési ára nem tagoknak és könyvkereskedőknek 400 lej. Előfizetések és a lap szétküldésére vonatkozó kívánságok címe:

ERDÉLYI MÚZEUM kiadóhivatala, Cluj-Kolozsvár, Strada Baron L. Pop (volt Brassai-utca) 5.

Kéziratok, ismertetésre szánt könyvek és a folyóirat szellemi részét illető tudakozódások a szerkesztőt illetik:

DR. GYÖRGY LAJOS, Cluj-Kolozsvár, Str. Universităţii (v. Egyetem-u.) 10.

A szerkesztőség közli az igen t. munkatársakkal: 1. Géppel írott kéziratokat kér. 2. A közlésre szánt dolgozatok átlagos legnagyobb terjedelme 1 ív. 3. Minden munkatárs a folyóiratnak egyszersmind előfizetője is. A tiszteletdíjat 300 illetőleg 400 lejig a kiadóhivatal az előfizetés javára írja. 4. Különnyomat a szerző kívánságára és költségére készül. 5. Kéziratokat a szerkesztőség csak a szerző külön kifejezett óhajára küld vissza.

Az Erdélyi Tudományos Füzetek.

Szerkeszti: Dr. György Lajos.

Az „Erdélyi Múzeum-Egyesület” kiadás

1. <i>Rass Károly</i> : Reményik Sándor — — — — —	40.—
2. <i>Párvan Bazil</i> : A dákok Trójában — — — — —	30.—
3. <i>Dr. Bitay Árpád</i> : Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében — — — — —	30.—
4. <i>Dr. Bitay Árpád</i> : A moldvai magyarság — — — — —	40.—
5. <i>Szokolay Béla</i> : A nagybányai művésztelep — — — — —	40.—
6. <i>Dr. Balogh Ernő</i> : Kvarc az Erdélyi Medence felső mediterrán gipszeiben — — — — —	40.—
7. <i>Dr. György Lajos</i> : Az erd. magyar irodalom bibliografiája. 1925. év — — — — —	50.—
8. <i>K. Sebestyén József</i> : A brassai fekete templom Mátyás-kori címerai — — — — —	40.—
9. <i>Dr. Karácsonyi János</i> : Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez — — — — —	50.—
10. <i>Dr. Gál Kelemen</i> : Brassai küzdelmei a magyartalanságok ellen — — — — —	50.—
11. <i>Dr. Tavasz Sándor</i> : Erdélyi szellemi életünk két döntő kérdése — — — — —	40.—
12. <i>Dr. György Lajos</i> : Két dialogus régi magyar irodalmunkban — — — — —	60.—
13. <i>K. Sebestyén József</i> : A Beese-Gergely nemzetség, az Apafi és a bethleni gróf Bethlen család címere — — — — —	50.—
14. <i>Dr. Ferenczi Miklós</i> : Az erd. magyar irodalom bibliografiája 1926. év — — — — —	50.—
15. <i>Dr. Gyárfás Elemér</i> : A Supplex Libellus Valachorum — — — — —	50.—
16. <i>Rónay Elemér</i> : Kemény János fejedelem halála és nyugvóhelye — — — — —	50.—
17. <i>Dr. György Lajos</i> : Egy állítólagos Pancsatantra-származék irodalmunkban — — — — —	50.—
18. <i>Dr. Ferenczi Miklós</i> : Az erd. magyar irodalom bibliografiája 1927. év — — — — —	60.—
19. <i>K. Sebestyén József</i> : A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai — — — — —	60.—
20. <i>Szabó T. Attila</i> : Az Erdélyi Múzeum-Egyesület XVI—XIX. századi kéziratok énekeskönyvei — — — — —	50.—
21. <i>Dr. Ferenczi Miklós</i> : Az erdélyi magyar irodalom bibliografiája. 1928. év, pótlásokkal az 1919—1928. évekről — — — — —	50.—
22. <i>Dr. György Lajos</i> : A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben — — — — —	50.—
23. <i>Dr. Kántor Lajos</i> : Az Erdélyi Múzeum-Egyesület problémái — — — — —	50.—
24. <i>Dr. Gál Kelemen</i> : A nemzeti nevelés román fogalmazásban — — — — —	50.—
25. <i>Dr. Tavasz Sándor</i> : Kierkegaard személyisége és gondolkozása — — — — —	50.—
26. <i>Dr. Papp Ferenc</i> : Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében — — — — —	50.—
27. <i>Dr. Csűry Bálint</i> : Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról — — — — —	50.—
28. <i>Dr. Biró Vencel</i> : Püspökjelölés az erdélyi róm. kath. egyházmegyében — — — — —	50.—
29. <i>Dr. Teleki Domokos gróf</i> : A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története — — — — —	50.—
30. <i>Dr. Hofbauer László</i> : A Remény című zsebkönyv története (1839—1841) — — — — —	50.—
31. <i>Dr. Ferenczi Miklós</i> : Az erdélyi magyar irodalom bibliografiája. 1929. év — — — — —	50.—
32. <i>Dr. Gyalui Farkas</i> : A Döbrentei-pályázat és a Bánk bán — — — — —	50.—
33. <i>Dr. Rajka László</i> : Jókai „Törökvilág Magyarországon” c. regénye — — — — —	50.—
34. <i>Dr. Temesváry János</i> : Hét erdélyi püspök végrendelete — — — — —	50.—
35. <i>Dr. Biró Vencel</i> : A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola Bethlen és a Rákóczy fejedelmek idejében — — — — —	50.—
36. <i>Szabó T. Attila</i> : Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedüs-kódexe — — — — —	50.—
37. <i>Dr. Kántor Lajos</i> : Hidvégi gróf Mikó Imre szózata 1856-ban az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalakítása érdekében — — — — —	50.—
38. <i>Dr. Ferenczi Miklós</i> : Az erdélyi magyar irodalom bibliografiája 1930. év — — — — —	50.—
39. <i>Dr. Balogh Arthur</i> : A székely vallási és iskolai önkormányzat — — — — —	50.—
40. <i>Dr. György Lajos</i> : Eulenspiegel magyar nyomai — — — — —	80.—
41. <i>Dr. Dömötör Sándor</i> : A cigányok temploma — — — — —	50.—
42. <i>Dr. Kristóf György</i> : Bárá Eötvös József utazásai Erdélyben — — — — —	80.—
43. <i>Dr. Hofbauer László</i> : Az Erdélyi Híradó története — — — — —	50.—
44. <i>Dr. Kristóf György</i> : Kazinczy és Erdély — — — — —	50.—
45. <i>Dr. Asztalos Miklós</i> : A székelyek őstörténete letelepülésükig — — — — —	50.—
46. <i>Dr. Varga Béla</i> : Az individualitás kérdése — — — — —	80.—
47. <i>Kemény Katalin</i> : Erdélyi emlékirók — — — — —	80.—

Megrendelhetők az *Erdélyi Múzeum* kiadóhivatalában, Cluj-Kolozsvár, Str. Baron L. Pop (volt Brassai-u.) 5.